

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 336.1

НУРХОДЖАЕВ МУЗАФФАР АЛИШЕРОВИЧ

**КОРХОНАЛАРДА СОЛИҚЛАРНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ВА СОЛИҚ
МАЖБУРИЯТЛАРИНИ БОШҚАРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
МАСАЛАЛАРИ**

Мутахассислик: 5A230602- “Молиявий Менежмент”

**Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илмий раҳбар:

Доц. Умаров Б.

ТОШКЕНТ – 2016

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I БОБ. Корпоратив молиявий муносабатларда солиқларни режалаштиришнинг аҳамиятли жиҳатлари ва ташкилий хусусиятлари	
1.1. Корхоналарда юзага келадиган молиявий муносабатларларнинг амал қилиш механизми	6
1.2. Корхоналарда солиқларни режалаштиришнинг аҳамияти ва ташкилий хусусиятлари.....	14
1-боб бўйича хулосалар.....	20
II БОБ. Корхоналарда солиқларни режалаштиришнинг амаллаги ҳолати таҳлили	
2.1. Молиявий ресурсларни жалб этишда солиқларни режалаштириш таҳлили.....	22
2.2. Корхоналарда солиқларни режалаштиришда ички солиқ назорати ва унда эътибор қаратиладиган жиҳатлар.....	33
2-боб бўйича хулосалар.....	45
III боб. Корхоналарда солиқларни оптималлаштириш ва солиқ мажбуриятларини бошқаришни такомиллаштириш йўллари	
3.1. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини оптималлаштириш масалалари.....	47
3.2. Корхоналарда солиқларни оптималлаштириш йўллари.....	51
3.3. Корхоналарда солиқ мажбуриятларини бошқаришни такомиллаштириш йўллари.....	57
3-боб бўйича хулосалар.....	69
Хулоса	70
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	73

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Солиқларни режалаштириш корхоналар молиявий барқарорлигини ошириш, солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва белгиланган тартибда бажаришда муҳим аҳамият касб этади. Айниқса давлат томонидан тақдим этилган солиқ имтиёзларидан мақсадли ва самарали фойдаланишда солиқларни режалаштириш асосий вазифани бажаради ва инвесторлар томонидан одатда кенг қўлланилади. Солиқ имтиёзларининг қўлланилиши иқтисодий тараққиётга ҳам бевосита хизмат қилади. Бу борада Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек, “Инвесторларга кенг солиқ имтиёзлари ва преференциялар берилган «Ангрен» махсус индустриал зонаси, «Навой» эркин индустриал-иқтисодий зонаси, «Жиззах» махсус индустриал зонасининг ташкил этилгани юқори технологияларга асосланган корхоналарни ривожлантириш имконини кенгайтди”¹. Шунингдек, сўнгги йиллар давомида эришилаётган “... иқтисодий ўсиш кўп жиҳатдан иқтисодиётда солиқ юкини пасайтиришга қаратилган ва изчил амалга оширилаётган сиёсат билан боғлиқ”².

Давлат бюджети даромадларининг узлуксизлигини таъминлаш билан бирга тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириб бориш мақсадида солиқ тизимини давр талабларига мос такомиллаштириб бориш иқтисодий тараққиётда муҳим аҳамият касб этади. Бу жараёнда корхоналар томонидан солиқларни режалаштириш амалиётини самарали ташкил этишга ҳам алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Корхоналарда солиқларни режалаштиришни ташкил этишдан кўзланган асосий мақсад бу энг аввало солиқ тўловларини қонунчилик доирасида камайтириш орқали молиявий барқарорликни оширишга қаратилгандир. Бу ҳолат ўз-ўзидан пул оқимлари ҳаракатида солиқлар бўйича харажатларни камайтиради ва бўшаган маблағларни бошқа йўналишларда сарфлаш имконини беради.

¹ Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – 72б.

² Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011. – 48б.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш мумкинки, танланган мавзу ҳозирги кунда долзарбдир.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Корхоналар молиясини самарали ташкил этишда солиқларни режалаштириш хорижий иқтисодчи олимлардан Е.С.Вилкова, Е.Н.Евстигнеев, Н.Г.Иванова, Т.А.Козенкова, А.В.Петров, А.Г.Поршнев, А.Е.Сердюков, А.Л.Тарасевич, Е.Ю.Сидорова, Д.Н.Тихонов, Л.Г.Липник, Д.М.Теунаев, М.М.Стажкова, Р.Гриффин, М.Пастей, А.В.Подкапаев, В.С.Романовлар ишларида тадқиқ қилинган. Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан эса А.Ваҳобов, О.Абдурахмонов, М.И.Алмардонов, Б.Тошмуродова, Ш.Тошматов, М.Хамидулин, Қ.Яҳёев, Н.Ҳайдаров, С.Елмирзаевлар томонидан илмий тадқиқот ишлари олиб борилган.

Магистрлик диссертация ишининг мақсад ва вазифалари. Ўзбекистон Республикасида корхоналар молиясини самарали ташкил этишда солиқларни режалаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш тадқиқотнинг мақсади ҳисобланади. Ушбу мақсадга эришиш учун магистрлик диссертацияси олдида куйидаги вазифалар қўйилган:

- корпоратив молиявий муносабатлар ва унда солиқ унда солиқ муносабатларининг ўрнини ўрганиб чиқиш;
- корхоналарда солиқларни режалаштириш аҳамияти ва ташкилий хусусиятларини ёритиб бериш;
- корхоналар фаолиятини солиққа тортиш режимлари ва солиқ имтиёзларининг солиқларни режелаштиришдаги ўрнини асослаб бериш;
- молиявий ресурсларни жалб этишда солиқларни режалаштириш таҳлилини амалга ошириш;
- инвестицияларни амалга оширишда солиқларни режалаштириш таҳлилини ўтказиш масалаларини ёритиб бериш;
- корхона пул оқимларини режалаштиришда солиқ имтиёзларидан фойдаланиш самарасини ошириш йўллари бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот объекти сифатида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи хўжалик юритувчи субъектлар ва уларнинг молиявий-хўжалик фаолияти олинган.

Тадқиқот ишининг предмети бўлиб корхоналар билан давлат бюджети ўртасидаги солиқ муносабатларида солиқларни режалаштириш масалалари ҳисобланади.

Магистрлик диссертация ишининг назарий-услубий асослари. Магистрлик диссертация ишини тайёрлаш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг халқаро миқёсда юқори баҳоланган ва ижобий натижаларни мамлакатнинг тараққиёти тажрибаси тасдиқлаётган асарлари ва маърузуларидан, иқтисодчи олимларнинг мавзуга дахлдор илмий асарларидан, “Махсустемирбетон”АЖ маълумотларидан, вақтли матбуот янгиликларидан, Интернет маълумотларидан фойдаланилди.

Магистрлик диссертация иши таркибий тузилиши. Тадқиқот иши кириш, учта боб, боблар бўйича хулосалар, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Маълумотлар таҳлили учун расм ва жадваллар келтирилди.

I БОБ. Корпоратив молиявий муносабатларда солиқларни режалаштиришнинг аҳамиятли жиҳатлари ва ташкилий хусусиятлари

1.1. Корхоналарда юзага келадиган молиявий муносабатларнинг амал қилиш механизми

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолияти давомида молиявий муносабатларнинг тўғри ташкил этилиши қўйилган мақсадга еришишда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда асосий эътиборни корхоналар молиясини самарали ташкил этишга, корхоналар молиясини бошқаришни тўғри ташкил этишга қаратиш мақсадга мувофиқ. Бунда эса, авваламбор, корхона молиясининг моҳиятини тўғри англаш лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда қуйида корхоналар молияси ҳақидаги қарашлар ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Рус иқтисодчи олими Г.В.Шаров изоҳлашича, йирик корхоналар молияси пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш муносабати билан хўжалик (тадбиркорлик) фаолияти иштирокчилари ўртасида ички бозорда, шунингдек, давлатлараро даражада юзага келадиган молиявий-иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттиради². Мазкур изоҳда корхоналарнинг давлат (хусусан, давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондлар) билан молиявий-иқтисодий муносабатлари ҳақида фикр юритилмаган. Ваҳоланки, корхоналар молиясида давлат билан юзага келадиган молиявий муносабатлар ҳам алоҳида ўринга эга.

Умуман, корхона молияси – корхоналар молиявий-хўжалик фаолияти давомида пул фондларининг шаклланиши, тақсимланиши ва фойдаланилиши билан боғлиқ вужудга келадиган молиявий-иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир. Бунда корхоналарнинг молиявий-иқтисодий муносабатлари давлат билан, молия-кредит тизими бўғинлари билан, бошқа иқтисодий субъектлар билан юзага келади.

---

² Шаров Г.В. Регулирование финансовой деятельности крупных предприятий. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва – 2009. ст. 8.

Корхона ўз фаолиятини бошлашда яъни фаолиятини юритишда зарур бўлган мулкни сотиб олишни ҳамда ишлаб чиқаришни юритишни молиялаштирадиган асосий манба бўлиб корхонанинг устав капитали шаклида жамғарилаган мулк эгалари маблағлари, корхонада белгиланган тартибда шаклланган бошқа капиталлар, ҳамда тасисчиларнинг ишлаб чиқаришни кенгайтири учун қолдирган фойдалари ҳисобланади. Бу маблағлар корхонанинг ўз маблағларидир. Бундан ташқари корхоналар фаолиятини молиялаштиришда қарз маблағлари, яъни бошқа молия-кредит ташкилотларидан, юридик ва жисмоний шахслардан маълум бир муддатга қайтариш шарти билан оладиган маблағларидан ҳам фойдаланилади.

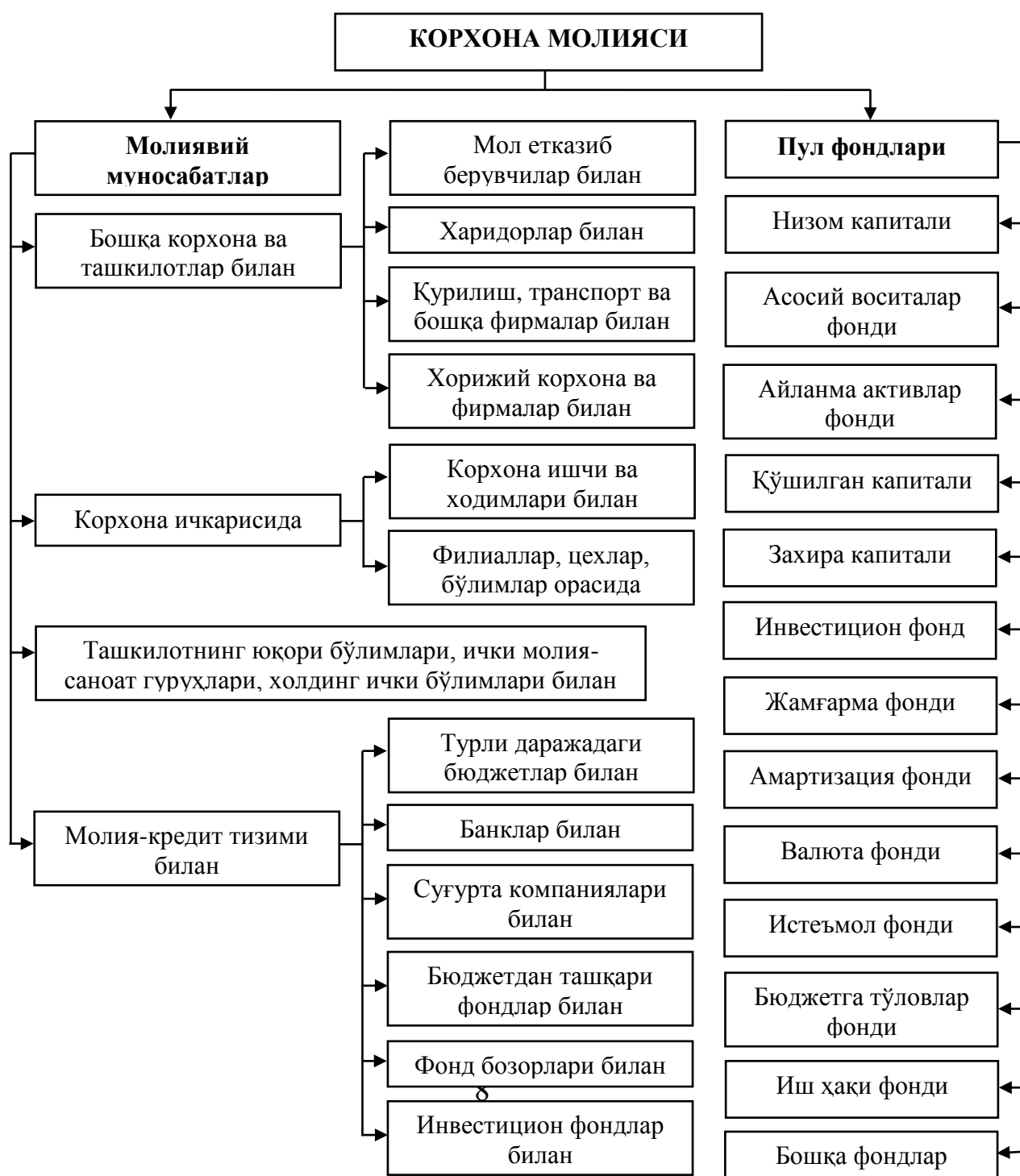
Корхона пул маблағларидан самарали фойдаланиш мақсадида турли мақсадли фондларни шакллантиради. Ҳар бир пул фондларнинг ўз мақсад ва вазифалари белгиланади. Корхоналар пул фондларини шакллантириш орқали хўжалик фаолиятини керакли маблағлар билан таъминлашни амалга оширади, илмий техника жараёнини молиялаштиради; янги техникани ўзлаштиради ва жорий этади; субъектларни иқтисодий рағбатлантиради; бюджет, банк ва ҳоказолар билан ҳисобларни амалга оширади.

Корхоналар молиясида юзага келадиган молиявий муносабатлар ва ташкил этиладиган пул фондлари қуйидаги расмда яққолроқ акс эттирилган (1-расм).

1-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, корхоналарнинг ўзаро молиявий муносабатларга киришиши пул фондларининг шаклланиши орқали амалга оширилади ва бунда мол етказиб берувчилар билан (фаолият учун зарур бўлган товар-моддий захиралар ва хизматлар учун тўловлар бўйича); пудратчилар билан (қурилиш-монтаж, таъмирлаш ва бошқа ишларга тўловлар бўйича); харидорлар билан (товар ва хизматлар реализацияси бўйича); давлат бюджети ва давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондлари билан (солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича); тижорат банклари билан (кредитлар, пул маблағларининг сақланиши, ҳисоб

операцияларига тўловлар бўйича); ишчи ва хизматчилар билан (иш ҳақи ва бошқа ҳисоб-китоблар бўйича) молиявий муносабатлар юзага келади.

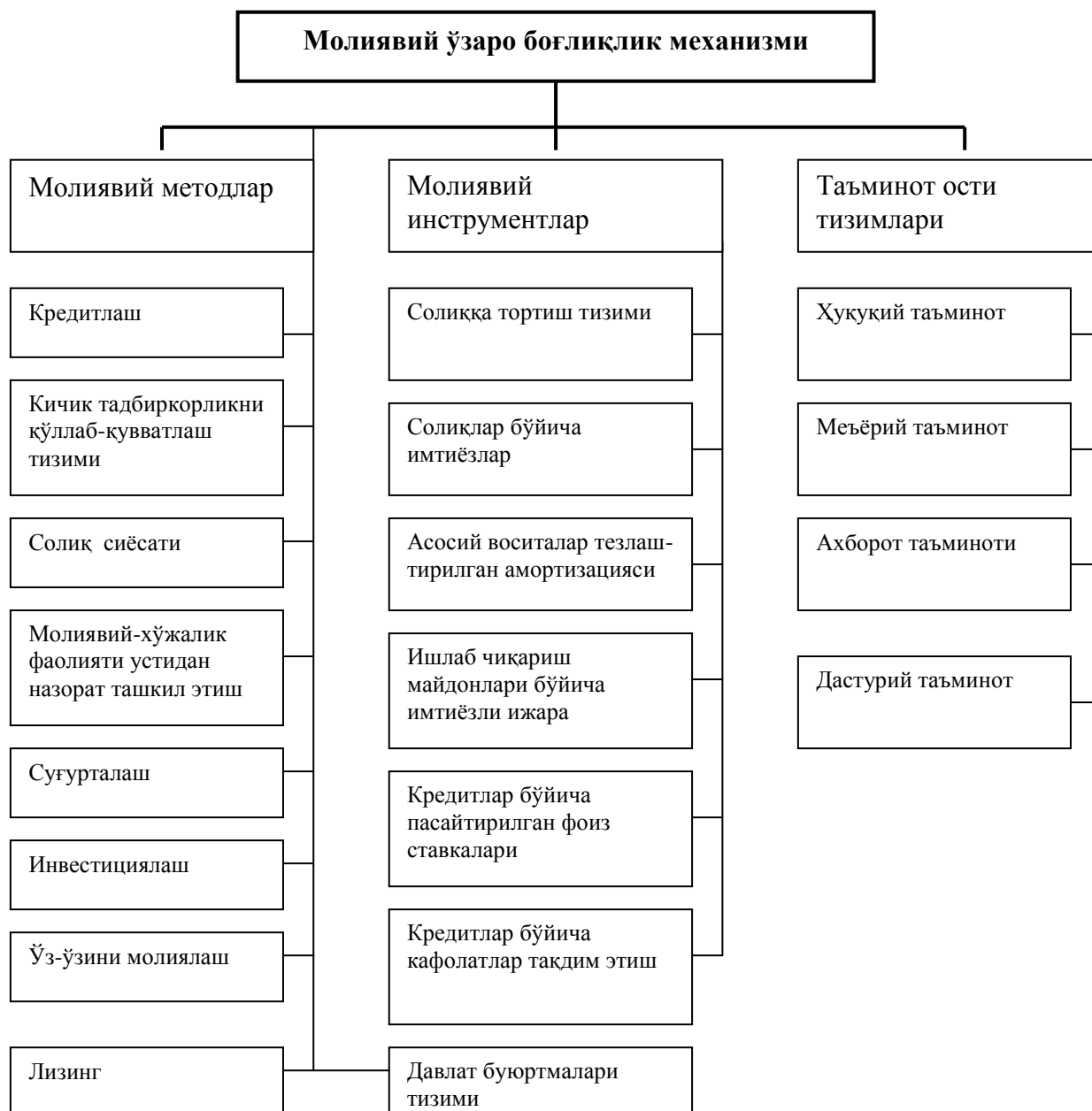
Молиявий сиёсат юритишда корпоратив молиянинг бошқа субъектлар, хусусан давлат молияси билан боғлиқлигига ҳам алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Корпоратив молияни ташкил этишда ва корпоратив молиявий бошқарувни йўлга қўйишда давлат томонидан амалга ошириладиган чоратadbирлар, яратиб бериладиган имкониятларга жиддий эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Бунда молиявий сиёсатни амалга оширишнинг асосий дастаги ҳисобланган молиявий механизмлар майдонга чиқади .

1-расм. Корхона молиясида молиявий муносабатлар ва пул фондларининг тутган ўрни³

Умуман умумдавлат молиясининг корхоналар молияси билан боғлиқлиги 2-расмда акс эттирилган.

2-расм. Молиявий ўзаро боғлиқлик механизми¹

³ И.М.Карасева, М.А.Ревякина «Финансовый менеджмент», М.: «ОМЕГА-Л»-2008, ст. 21.

¹ И.М.Карасева, М.А.Ревякина «Финансовый менеджмент», М.: «ОМЕГА-Л»-2008, ст. 18.

Корпорациялар молиясида юзага келадиган ҳар бир молиявий муносабатни тўғри ташкил этиш корхона томонидан юритиладиган молиявий сиёсатни ташкил этиш ҳолатига боғлиқ. Бунда молиявий сиёсат – корхонанинг таъсис ҳужжати (устави)да акс этган стратегик ва тактик мақсадларга еришиш учун молиядан мақсадга йўналтирилган ҳолда фойдаланишни ўзида акс эттиради. Масалан, товар бозоридаги позициясини кучайтириш; мос савдо, фойда ва активлар ҳамда хусусий капитал рентабеллигига еришиш; тўловга лаёқатлилиқни ва баланс ликвидлилигини сақлаш (таъминлаш); мулкдорлар (акционерлар) бойлигини ошириш ва бошқалар.

Умуман, корпоратив молиявий сиёсатда қуйидагилар назарда тутилади:

- иқтисодий ўсиш мақсадида фойда олиш;
- капитал таркиби ва қийматини оптималлаштириш, корпоратив тузилманинг молиявий барқарорлиги, амалий ва бозор активлигини таъминлаш;
- мулкдорлар (акционерлар), инвесторлар ва кредиторлар учун корпоратив тузилманинг молиявий очиқлигига еришиш;
- қимматли қоғозлар эмиссияси, молиявий лизинг, лойиҳавий молиялаштириш ёрдамида капитал жалб қилишнинг бозор механизмларидан фойдаланиш;
- корпорация фаолиятининг стратегик мақсадларини ҳисобга олган ҳолда молиявий ҳолат диагностикаси асосида корпоратив молияни бошқариш (молиявий менежмент) механизмини ишлаб чиқиш;

низомда келтирилган фаолиятни амалга ошириш ва корпорациянинг қарз мажбуриятларини қоплаш учун зарур молиявий ресурсларни шакллантириш, пул оқимлари ва моддий захиралар баланслилигини таъминлаш.

Корпорация пул оқимлари ва моддий-ашёвий захиралар ўртасида баланслиликка еришиш учун қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилади:

- устав капиталини шакллантириш (пул кўринишида ёки моддий кўринишда) ва фаолият учун қўшимча маблағларни (ресурсларни) жалб қилишнинг энг рационал усуллари аниқланади;

- пул оқимларини оптималлаштириш имконини берувчи молиявий бошқарув ташкилий тузилмасини шакллантирилади;

- солиқлар ва мажбурий ажратмаларни оптималлаштириш мақсадида ҳисоб сиёсати ишлаб чиқилади;

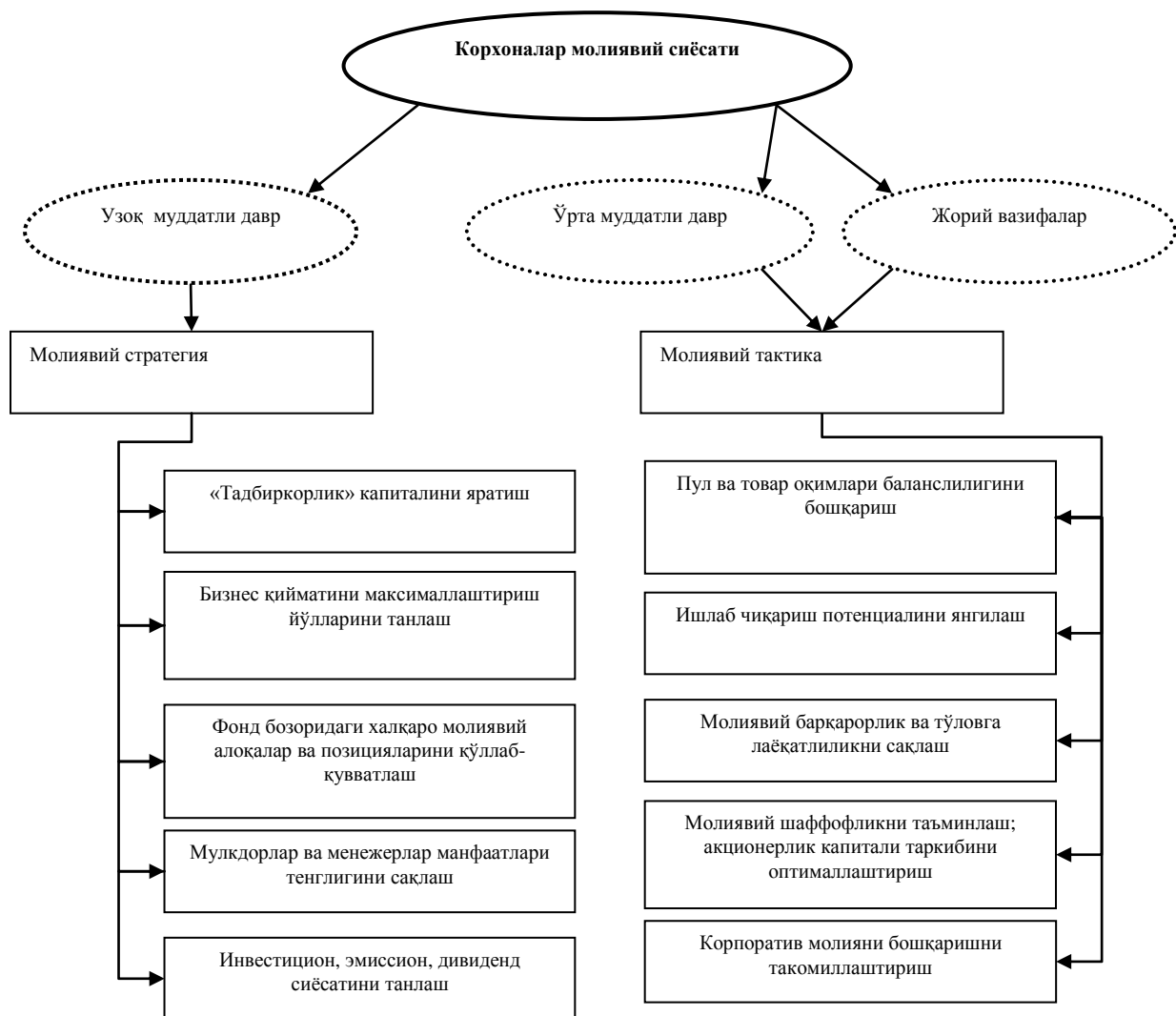
- контрагентлар билан ҳисоб-китоблар усуллари ва муддати, жарималар қўлланилиши билан боғлиқ хўжалик шартномалари шарт-шароитлари аниқланади;

- харажатлар, даромадлар, фойда ва инвестициялар жавобгарлик марказларини яратиш асосида бюджет бошқаруви тизими жорий қилинади;

- марказий компания ва унинг филиаллари ўртасида пул оқимлари ҳаракати ҳисоби ва назорати ташкил қилинади.

Корпоратив молияни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш жараёнида етарлича пул маблағлари ва тўловга лаёқатлилигининг юқори даражаси шароитида корпорацияни ривожлантириш ва мулкдорлар (акционерлар) манфаатларини уйғунлаштириш муаммоси пайдо бўлади. Бундай шароитда корпорация фаолият давомийлиги ва қўйилган мақсадлар тавсифидан келиб чиққан ҳолда молиявий стратегик ва тактик вазифалар қўйилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда корпоратив молиявий сиёсатни қўйидагича тасвирлашимиз мумкин (3-расм).

3-расм. Корхоналар молиявий сиёсати¹

Корпорацияларни бошқариш жараёнида ўзаро боғлиқ бўлган икки тизим – корпоратив бошқарув ва корпоратив менежмент тизимлари бевосита иштирок этади. Бунда *корпоратив бошқарув* корпорация таъсисчилари мулкidan самарали фойдаланиш устидан назоратни амалга оширади, *корпоратив менежмент* эса хўжалик юритиш жараёнида корпорация мулкidan самарали фойдаланишга жавоб беради⁴. Бундан корпоратив менежмент корпоратив бошқарувга бевосита бўйсунини кўришимиз мумкин. Яъни корпоратив бошқарув компаниянинг ҳақиқий эгалари мол-мулкidan самарали фойдаланиш орқали қўйилган мақсадга еришиш жараёнини умумий бошқаришда намоён бўлса, корпоратив менежмент

¹ Шаров Г.В. Регулирование финансовой деятельности крупных предприятий. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва – 2009.

⁴ М.Б.Хамидулин. Развитие финансового механизма корпоративного управления. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. - Ташкент-2008, ст. 11.

ташкил этилган компания мол-мулкани самарали бошқариш орқали қўйилган мақсадга еришишни ташкил этишда кўзга ташланади.

Қуйидаги модел корпоратив даражада молиявий муносабатларнинг ташкил этилиши ва молиявий муносабатлар таркибини ифодалайди (4-расм).

4-расм. Корпоратив молиявий муносабатлар классификацияси⁵

Бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётга ўтиш жараёнида давлат миқёсида солиқлар ва мажбурий ажратмаларни ҳамда солиқ тизимини бошқариш юзага келади, яъни давлат солиқ менежменти йўлга қўйилади. Айнан шу жараён билан бир вақтда корпоратив солиқ менежменти пайдо бўлади ва ривожлана бошлайди. Корпоратив солиқ менежментини юқоридаги 4-расмда келтирилганидек, корпоратив менежмент доирасида корпорациянинг давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондлар билан молиявий муносабатлари жараёнида кўришимиз мумкин.

⁵ М.Б.Хамидулин. Развитие финансового механизма корпоративного управления. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. - Ташкент-2008, ст. 12.

1.2. Корхоналарда солиқларни режалаштириш ва унинг ҳуқуқий асослари

Хўжалик юретишнинг бозор шароитида корхоналарда солиқларни бошқариш, яъни корпоратив солиқ менежменти ҳам муҳим аҳамият касб этади. “Корпоратив солиқ менежменти – бу микродаражада давлат солиқ менежменти томонидан белгиланган қонунчилик доирасида солиқлар бўйича пул оқимлари ҳаракатини самарали бошқаришга қаратилган корпоратив менежмент тизимининг муҳим бўғинидир”⁶.

Корпоратив солиқ менежменти ўзининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги функционал элементларга эга:

- корхонада солиқ оқимларини бошқариш жараёнини ташкил этиш;
- корпоратив солиқларни режалаштириш;
- корпоратив солиқларни тартибга солиш;
- корпоратив солиқ назорати (ички солиқ назорати).

Корпоратив солиқ менежментини кенг маънода солиқларни режалаштиришнинг ташкилий шакллари ва методлари, солиқларни оптималлаштириш ва ички солиқ назоратини амалиётга жорий этишда кўришимиз мумкин. Тор маънода эса солиқлар ва мажбурий ажратмаларни оптималлаштириш учун зарур шарт-шароит яратиш ва уни амалга ошириш сифатида баҳолашни мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Корхонада солиқ оқимларини бошқаришни ташкил этиш учун молиявий менежментнинг ташкилий структурасидан фойдаланилади. Яъни, бу жараёнда молиявий режалаштириш, молиявий рискларни бошқариш, ички молиявий назоратни йўлга қўйиш, молиявий таҳлил ўтказиш, ҳамкорлар билан молиявий муносабатларни ташкил этиш ва ҳокозоларда корпоратив солиқ менежменти элементлари бўлган солиқларни режалаштириш, солиқ рискларини бошқариш, ички солиқ назоратини йўлга қўйиш, солиқларни таҳлил қилиб бориш, шартномавий муносабатларда солиқларнинг амал қилиш доирасини

---

⁶ Тошмуродова Б., Елмирзаев С. Корпоратив солиқ менежменти. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2010. – 14-б.

ҳисобга олиш (масалан, солиқлар ва мажбурий ажратмалар тўлов муддатидан келиб чиққан ҳолда шартномалар имзолаш) кабиларда эътибор қаратилиши лозимлигини алоҳида таъкидлаб ўтамыз.

Функционал элементларидан келиб чиққан ҳолда ҳамда ташкилот менежментининг асосий қисми сифатида корпоратив солиқ менежменти ўз олдига қўйган мақсадга еришишни таъминлаш учун қуйидаги асосий вазифаларни бажариши лозим бўлади:

- солиқларни режалаштириш;
- солиқларни тартибга солиш;
- мотивация (асослаш);
- ички солиқ назорати.

Солиқларни режалаштириш ташкилотнинг умумий мақсадидан келиб чиққан ҳолда фақатгина солиқ тўловларини камайтиришга йўналтирилмайди. Бунда солиқ тўловларини камайтиришга қаратилган чора-тадбирлар солиқларни режалаштиришнинг бир қисми сифатида эътиборга олинади. Бу ҳақда қуйидаги параграфларда батафсил тўхталамыз.

Корпоратив солиқ менежментини ташкил этишнинг энг асосий йўналишларидан бири ҳисобланган солиқларни режалаштириш жараёни билан танишиш асносида, авваламбор “солиқларни режалаштириш” тушунчасининг мазмун-моҳияти, корхоналар молиясини бошқариш тизимидаги ўрни ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада ҳам аввало қатор иқтисодчи олимларнинг фикр-мулоҳазаларини келтириб ўтамыз.

Россиялик иқтисодчи олимлар А.Е.Сердюков, Е.С.Вилкова, А.Л.Тарасевичлар “Хўжалик субъектларида солиқларни режалаштириш – хўжалик субъектлари ягона иқтисодий тараққиёт стратегияси доирасидаги молиявий-хўжалик фаолиятини бошқаришнинг ажралмас қисми бўлиб, ресурсларнинг чекланганлиги шароитида корхонанинг келажакдаги молиявий ҳолатини белгилаш учун оптимал қонуний солиқ тўлаш усулларида ва методларида ҳамда солиқ тўлашнинг мумкин бўлган

муқобил вариантларидан фойдаланиш тизимидаги жараёнларни ўзида акс эттиради”⁷, деб таъкиласа, яна айрим иқтисодчилар томонидан эса “солиқларни режалаштириш ташкилотнинг молиявий ресурсларини оширишга, солиқ базаси таркиби ва миқдорини тартибга солишга, бошқарув қарорлари самарадорлигига таъсир этишга ҳамда амалдаги қонунчилик бўйича бюджет билан ҳисоб-китобларни ўз вақтида таъминлашга йўналтирилган режали фаолиятлар йиғиндиси сифатида”⁸, инглизча-русча банк энциклопедик луғатида “молиявий режалаштиришнинг таркибий қисми бўлган солиқ тўловларини кечиктириш натижасида инвестицияларга эга бўлиш, солиққа тортилмайдиган қимматли қоғозларни харид қилиш ва бошқа турли хил солиқлардан қочиш йўлларида фойдаланишни режалаштириш орқали солиқ юқини минималлаштириш”⁹ сифатида, Жек Фридманнинг бизнес атамалар луғатида “жорий ва келгуси даврларда солиқ мажбуриятларини минималлаштиришга йўналтирилган турли хил солиққа тортиш муқобил вариантларини тизимли таҳлил қилиш”¹⁰ сифатида, рус иқтисодчи олими Е.Н.Евстигнеев томонидан эса “қонуний тақдим етилган имтиёзлардан фойдаланиш орқали солиқларни айланиб ўтишнинг қонуний усуллари ва солиқ мажбуриятларини камайтириш йўллари”¹¹ сифатида ёритилади. Шунингдек, Н.Г.Иванов солиқларни режалаштиришни субъектлар бўйича давлат томонидан солиқларни режалаштириш ва корпоратив солиқларни режалаштиришга ажратган ва уларнинг моҳиятини қуйидаги расмда акс эттирган (5-расм).

⁷ Сердюков А.Э., Вьлкова Е.С, Тарасевич А.Л. Налоги и налогообложение. СПб.: “Питер”, 2008, - ст. 502.

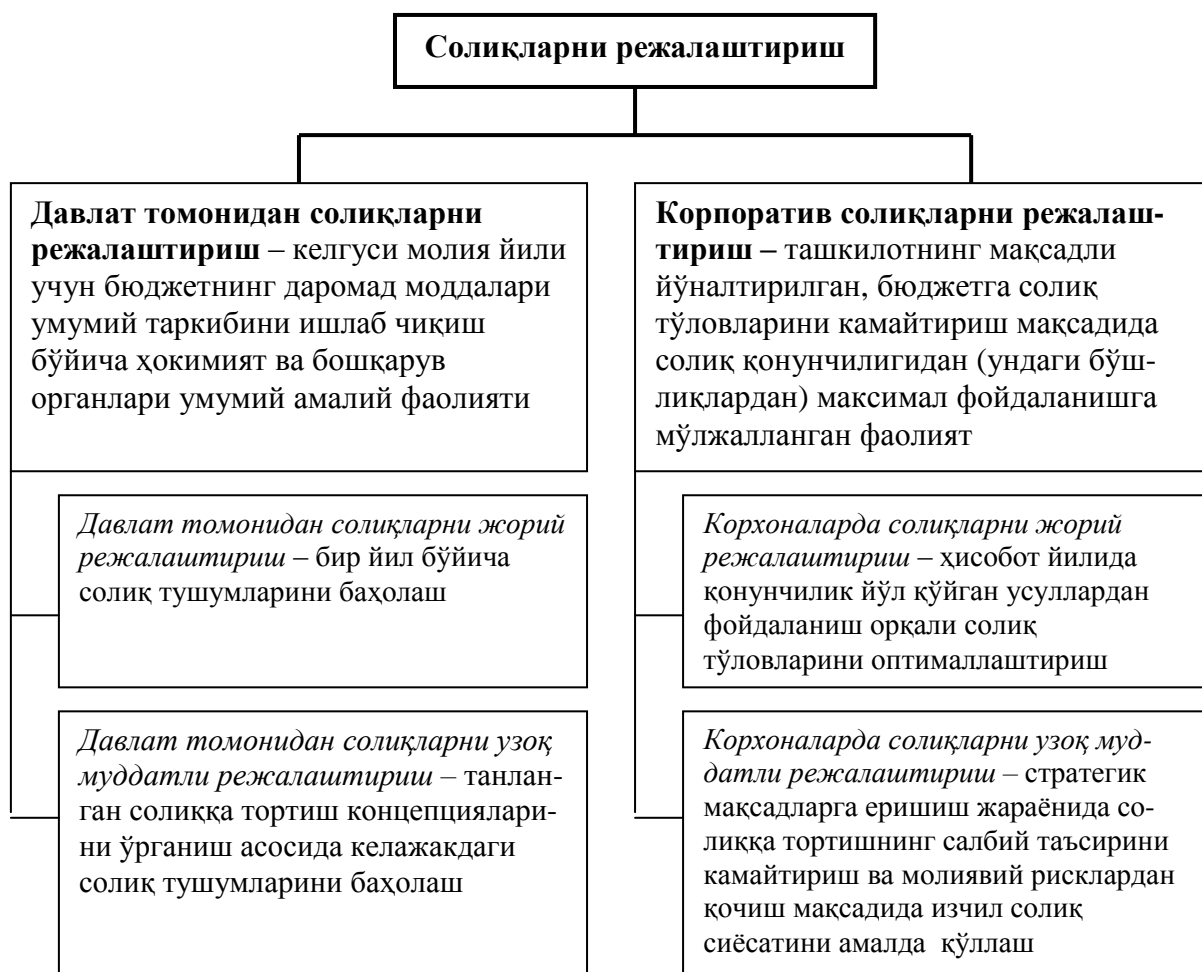
⁸ Сидорова Е.Ю. Налоговое планирование. М.: “Экзамен”, 2006. – ст. 20.

⁹ Федоров Б.Г. Англо-русский банковский энциклопедический словарь. СПб.: “Лимбус Пресс”, 1995. – ст. 263.

¹⁰ Фриедман Ж.П. Дистинарй оф Бусинесс Термс. “Варронъс Едусатионал Сериес, Инс., 2000. – 736 п.”

¹¹ Евстигнеев Е.Н. Налоги и налогообложение. М.: “ИНФРА-М”, 2001. – ст. 78.

5-расм. Солиқларни режалаштиришнинг таркиби¹²

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда ҳамда уларни умумлаштириб шуни айтишимиз мумкинки, **солиқларни режалаштириш** – қонунчилик томонидан тақдим этилган янгилликлар ва солиқ мажбуриятларини қисқартиришнинг бошқа қонуний усулларидан фойдаланган ҳолда солиқ ва мажбурий ажратмаларни камайтириш бўйича белгиланадиган молиявий режалаштириш туридир. Солиқларни режалаштиришнинг аҳамияти солиқларни максимал даражада қисқартириш учун қонунчилик йўл қўйган усул ва воситалар, шу жумладан қонунчиликдаги бўшлиқлардан солиқ тўловчилар фойдаланиши натижасида унинг презумпция ҳуқуқи тан олинисида акс этади. Бундан ташқари солиқларни режалаштириш солиқларни ўз вақтида ва

¹² Иванова Н.Г. и др. Налоги и налогообложение. Схемы и таблицы. 2-е изд. – СПб.: «Питер», 2004. – ст. 340.

тўлиқ тўлаш бўйича чора-тадбирларни олдиндан белгилашда ҳам намоён бўлади.

Корпоратив солиқ менежменти тизимида солиқларни режалаштиришни ташкил этиш орқали солиқлар ва мажбурий ажратмаларни қонун доирасида камайтириш имкониятларини қуйидагиларда кўришимиз мумкин бўлади:

- солиққа тортиш объекти бўйича (масалан, давлат лотерея ва облигацияларидан даромадлар, омонатлар бўйича фоизлар);

- солиққа тортиш субъекти бўйича (масалан, микрофирма ва кичик корхоналар учун инвестицион солиқ кредитининг амал қилиши);

- солиқларни ҳисоблаш ва тўлаш усули бўйича (масалан, кадастрли усулда солиқ тўлаш инфляция шароитида корхона учун фойдали ҳисобланади);

- солиққа тортиш тизимлари кўринишлари бўйича (масалан, акциялар, облигациялар ва банк депозитларидан даромадларни солиққа тортишда турли хил ставкаларнинг қўлланилиши);

- фаолиятни солиқ юки паст давлатларда ташкил этиш орқали солиқларни бутунлай камайтириш (оффшор зоналар орқали солиқларни камайтириш).

Корпоратив солиқларни режалаштириш корпоратив солиқ менежментининг элементи сифатида қаралиши ҳақида юқорида таъкидлаб ўтган едик. Ўз навбатида корпоратив солиқларни режалаштиришнинг ўзи ҳам қатор элементларга эга ҳисобланади. Солиқларни режалаштириш элементларини яхши билиш солиқларни камайтиришнинг барча усулларини муваффақиятли қўллаш имкониятини юзага чиқаради. Бунинг учун эса қонунчиликни мукамал даражада билиш талаб этилади. Шундан келиб чиққан ҳолда солиқларни режалаштириш элементлари сифатида қуйидагиларга эътибор қаратишимиз лозим:

1. Бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисобининг мувофиқлиги. Бунда бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисоби меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида бир-бирига қатъий равишда ўзаро мувофиқ келиши керак. Бухгалтерия

ҳисоби маълумотлари солиққа тортиш жараёнида асос бўлиб хизмат қилади. Лекин бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи корxonанинг ҳақиқий молиявий ҳолатини акс эттира олмайди. Бухгалтерия ва солиқ ҳисобларининг ўзаро мувофиқ келмаслиги инвестицион қарорлар қабул қилишда, солиқларни режалаштиришда кескинликни юзага келтириши мумкин. Корхона ҳисоб сиёсати орқали бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисобининг ўзаро мос келишини таъминлаш лозим.

2. Солиқ имтиёзлари ва уларнинг шартномалар тузиш жараёнига таъсирини баҳолаш. Буни ягона солиқ тўлови тўловчи микрофирма ва кичик корxonалар учун қўшилган қиймат солиғидан озод бўлиш ҳолатидан келиб чиққан ҳолда изоҳлаш мумкин. Яъни, қўшилган қиймат солиғи тўловчи ҳисобланганда еришиладиган натижа ва қўшилган қиймат солиғидан озод бўлган ҳолатда еришиладиган натижа ўзаро солиштирилади.

3. Ички солиқ назоратини режалаштириш. Солиқ ҳисоб-китобларидаги ва молиявий ҳисоботлардаги хато ва камчиликларнинг солиқ текширувлари ўтказилгунга қадар ички солиқ назорати орқали аниқланиши корхонага нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган молиявий жарималарнинг олдини олади.

4. Солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича тўлов календарини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш.

5. Имтиёзли солиқ режимлари (оффшор зоналар) қўлланиладиган соҳа ва ҳудудларни ўрганиш.

6. Солиқ менежменти фаолиятининг таҳлилий ҳисоботи.

Мамлакатимизда корxonалар фаолиятини солиққа тортиш Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ҳамда солиққа тортиш фаолияти билан боғлиқ бошқа қонунчилик ҳужжатлари билан тартибга солинади. “Солиқ менежменти амал қилишида давлат солиқ менежментига нисбатан корпоратив солиқ менежменти тобелик, бўйсунувчанлик характериға эға. Чунки корпоратив солиқ менежменти давлат томонидан ўрнатилган солиқ

қонунчилиги доирасида амал қилади»¹³. Шундан келиб чиққан ҳолда солиқларни режалаштиришнинг ҳуқуқий асослари сифатида тўлалигича молиявий қонунчилик, хусусан солиқ қонунчилиги амал қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси, ҳар йилги давлат бюджети параметрлари бўйича қабул қилинган Президент қарорлари ва бошқа солиқларнинг амал қилишига доир қонунчилик ҳужжатлари киради.

1-боб бўйича хулосалар

1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолияти давомида молиявий муносабатларнинг тўғри ташкил этилиши қўйилган мақсадга еришишда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда асосий эътиборни корхоналар молиясини самарали ташкил этишга, корхоналар молиясини бошқаришни тўғри ташкил этишга қаратиш мақсадга мувофиқ. Бунда эса, авваламбор, корхона молиясининг моҳиятини тўғри англаш лозим.

2. Корхона молияси – корхоналар молиявий-хўжалик фаолияти давомида пул фондларининг шаклланиши, тақсимланиши ва фойдаланилиши билан боғлиқ вужудга келадиган молиявий-иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

3. Корхоналарнинг ўзаро молиявий муносабатларга киришиши пул фондларининг шаклланиши орқали амалга оширилади ва бунда мол етказиб берувчилар билан (фаолият учун зарур бўлган товар-моддий захиралар ва хизматлар учун тўловлар бўйича); пудратчилар билан (қурилиш-монтаж, таъмирлаш ва бошқа ишларга тўловлар бўйича); харидорлар билан (товар ва хизматлар реализацияси бўйича); давлат бюджети ва давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондлари билан (солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича); тижорат банклари билан (кредитлар, пул маблағларининг сақланиши, ҳисоб операцияларига тўловлар бўйича); ишчи ва хизматчилар

---

¹³ Тошмуродова Б.Е., Элмирзаев С.Э. Корпоратив солиқ менежменти. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2010. – 10-б.

билан (иш ҳақи ва бошқа ҳисоб-китоблар бўйича) молиявий муносабатлар юзага келади.

4. Солиқларни режалаштириш – қонунчилик томонидан тақдим етилган энгилликлар ва солиқ мажбуриятларини қисқартиришнинг бошқа қонуний усулларида фойдаланган ҳолда солиқ ва мажбурий ажратмаларни камайтириш бўйича белгиланадиган молиявий режалаштириш туридир. Солиқларни режалаштиришнинг аҳамияти солиқларни максимал даражада қисқартириш учун қонунчилик йўл қўйган усул ва воситалар, шу жумладан қонунчиликдаги бўшлиқлардан солиқ тўловчилар фойдаланиши натижасида унинг презумпция ҳуқуқи тан олинмишида акс этади.

II боб. Корхоналар молиясини самарали ташкил этишда солиқларни режалаштиришнинг амалий ҳолати

2.1. Молиявий ресурсларни жалб этишда солиқларни режалаштириш таҳлили

Пул оқимларини бошқаришда солиқ муносабатларини самарали ташкил этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Солиқларни режалаштириш жараёни ҳам ўз навбатида молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш, шунингдек молиявий ресурсларни жалб этишда муҳим рол ўйнайди. Умумий ҳолда солиқларни режалаштиришнинг уч йўлини кўришимиз мумкин. Булар солиқларни режалаштиришнинг классик тури, солиқларни режалаштиришнинг оптималлашган варианты ва солиқларни камайтиришнинг ноқонуний йўли (6-расм).

6-расм. Корхонада солиқларни режалаштиришнинг уч йўли⁹

Биринчи йўлдан асосан кичик корхоналар фойдаланади, иккинчи ва учинчи йўлдан ўрта ва йирик корхоналар фойдаланадилар. Солиқларни режалаштириш ҳақида гап кетганда кўпчилик кўз олдига биринчи ўринда

⁹ Б.Тошмуродова “Солиқ назорати” ўқув қўлланма Т.:”Иқтисод-Молия” 2007й. 74 бет.

солиқ суммаларини камайтириш келади, лекин корхонанинг хомашёни иқтисод қилиш каби омилларни унутмаслик керак. Бунда айнан солиқ тўловчиларнинг солиқларни ҳисоблаш ва тўлаш билан боғлиқ бошқарув харажатларини камайтириш масаласи ҳам кўтарилади.

Солиқлар ҳақиқатдаги солиққа тортиш базасидан тўланади, шундай экан, ҳисобот ойининг охирига келганда солиқларни оптималлаштириш ҳақида бош қотиришнинг фойдаси йўқ. Солиқ қонунчилигида корхонада ҳисоб сиёсатини юритиш йўналишларини ўзгартириш, корхонанинг солиқ тўловларини ҳисобга олишнинг хусусиятларини ўзгартириш фақатгина солиқ даври бошлангунга қадар белгиланиши ўз аксини топган.

Солиқларни режалаштириш солиқ даври (календар йили) бошлангунга қадар, бизнес-режа тузиш жараёнида амалга оширилади. Корхона ўз тадбиркорлик фаолиятини бошлаш жараёнида солиқларни режалаштириш масаласини ишлаб чиқариш режасининг асосий қисми таркибига киритиши керак.

Корхоналарда солиқларни режалаштириш жараёнида қуйидагиларга эътибор қаратилади¹⁰:

1. Солиқ ҳисобини юритиш. Корхонада солиқ ҳисобини юритиш жараёнида аввало, солиқ ҳисобининг бухгалтерия ҳисоби билан узвий боғлиқлигини таъминлаш ва ўзаро алоқадорликда юритиш мақсадга мувофиқдир.

2. Ҳисоб сиёсатини юритиш. Солиқларни режалаштиришнинг бу босқичини амалга ошириш жараёнида солиқ тўловчилар солиқ ҳисобини юритиш бўйича юзага келаётган бир қанча муаммоли ҳолатларнинг ечимини топиш учун таклиф қилинаётган бир қанча усуллардан бирини танлашлари мумкин:

- 1) хомашё материалларини баҳолаш методларини танлаш, яъни: захирадаги материаллар таннархи бўйича баҳолаш методи; материалларни ўртача қиймат бўйича баҳолаш методи (АВЕСО); таннархни бирламчи келиб

---

¹⁰ Б.Тошмуродова, С.Элмирзаев. Корпоратив солиқ менежменти. - Т.: "Мумтоз сўз", 2010. - 30-31 б.

тушган маҳсулот бўйича баҳолаш методи (ФИФО); таннархни охирги келиб тушган маҳсулот таннархи бўйича баҳолаш методи (ЛИФО);

2) амортизация суммасини ҳисоблаш тартиби ва методи;

3) шубҳали қарзлар бўйича захирани яратиш ёки яратмаслик ҳақида қарорлар қабул қилиш ва ҳоқозо.

Юқорида кўрсатилган таклифлар солиқ даври бошланишидан олдин белгиланиши ва бутун давр мобайнида ўзгармасдан сақланиши лозим. Амалиёт жараёни шуни кўрсатадики, солиқ даври мобайнида биринчи танланган йўналишдан иккинчи йўналишга ўтиш солиққа тортиш базасини қайта ҳисоблаш заруратини юзага келтиради ва бунда молиявий йўқотишлар даражаси ошади. Шунинг учун бирор бир йўналишни танлашдан аввал чуқур ўрганилиши шарт. Танланган йўналиш мукаммал даражага етиши учун бир неча солиқ даврлари мобайнида сақланмоғи лозим.

3. Корхонада харажатлар таркибини қайта таҳлил қилиш. Корхонада харажатлар таркибини таҳлил қилишда, корхона хўжалик фаолиятини юритиш жараёнида мавжуд иш, хизматлар ҳажмини имкон қадар камайтириш евазига қўшимча харажатларни камайтиришга интилиш, фаолият давомида иккиламчи заруратга эга бўлган харажатлар таркибини қайта кўриб чиқиш ва камайтириш каби ишларни амалга ошириш зарурияти юзага келади. Бунга асосий сабаб айрим ҳолларда солиқ базаси базага қайта кўшиладиган харажатлар евазига ўсмоқда ва бу албатта солиқлар суммасининг ўз-ўзидан ошишига олиб келмоқда. Шундай экан, солиқ тўловчи корхона солиқ қонунчилигини чуқур ўрганган ҳолда ёки солиқ маслаҳатчисини шартнома асосида хизмат кўрсатишга жалб этиш орқали қарорлар қабул қилиши лозим. Бундан ташқари, қонуний харажатларни кўпайиши, яъни солиқлар базасидан чегириладиган харажатларнинг кўпайиши масалан, фойда солиғи бўйича солиқ суммасини камайишига олиб келиши мумкин. Аммо бунга еҳтиёткорлик билан ёндашиш керак, чунки харажатларнинг кўпайиши бюджетга кетадиган солиқ тўловлар ҳажмини

камайтирибгина қолмасдан балки, корхонада қоладиган фойда ҳажмини ҳам камайтиради.

4. Солиқ имтиёзларидан фойдаланиш имкониятларини таҳлил қилиш. Солиқ имтиёзларидан ўз вақтида қонун доирасида фойдалана олиш ўз-ўзидан солиқ тўловларининг сезиларли тарзда қисқаришига олиб келиши мумкин. Бу имкониятдан фойдаланиш учун эса авваламбор, корхона ўз фаолиятини юритиши давомида солиқ қонунчилиги томонидан тақдим етилаётган имтиёздан фойдаланиш шартларини, талабларини бажариши лозимлигини унутмаслик лозим. Чунки, мамлакатимиз солиқ қонунчилигидаги кўплаб имтиёзлар аниқ мақсадга йўналтирилган имтиёзлар бўлиб, бўшаган маблағлардан мақсадли фойдаланмаслик ҳолатлари солиқ тўловчи учун жиддий молиявий йўқотишларга сабаб бўлиши мумкин.

5. Солиққа тортиш тизимини оптималлаштиришнинг танланган схемаси ҳар томонлама барча солиқлар ва солиқ тўловчилар томонидан ўрганилган бўлиши шарт. Юқорида таъкидланганидек бир солиқ турини камайтириш евазига икинчи солиқ турининг ҳажми сезиларли даражада кўтарилишига сабаб бўлиши мумкин ва натижада бюджетга тўланадиган солиқлар ҳажми оптималлаштиришдан олдинги солиқлар ҳажмига нисбатан камайиш ўрнига аксинча кўпайиб кетиши мумкин, масалан корхона фойда солиғи бўйича имтиёзга эга бўлди ва солиқ тўламади, натижада ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи суммаси кўпаяди, чунки ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи базасидан фойда солиғи суммаси чегирилиб ташланади.

6. Солиқларни режалаштириш жараёнида давлат солиқ инспекцияси билан муносабатларни шундай йўлга қўйиш керакки, солиқ қонунчилиги бузилиши натижасида қўлланиладиган пеня ва жарималар бўйича харажатлар минимум бўлсин. Бунинг учун, аввало, солиқ тўловчи қонун ҳужжатларини тўлиқ ўрганган бўлиши ва қонунбузарликлар, жарималар

миқдорларини ҳар доим ёдда сақлаши лозим, шундагина солиқ жавобгарлигига тортиладиган қонунбузарликларнинг олдини олиш мумкин.

7. Корхонада солиқ тўловлари бўйича солиқ календарини юритиш. Буда солиқ календарини тузишда солиқ қонунчилиги асосида ҳар бир солиқ тўлови бўйича тўлаш муддати яқинлашганда корхонада етарли маблағ мавжуд бўлишини таъминлаш нуқтаи назаридан ёндашиш лозим. Бунинг учун корхона солиқ календарини ўзининг умумий тўлов календари таркибига киритган бўлиши шарт ва шундагина у солиқларни ўз вақтида муддатидан кечиктирмасдан тўлаш имкониятига эга бўлади.

Корхонада юқорида кўрсатилган солиқларни режалаштириш босқичлари босиб ўтилганидан сўнг, қабул қилинган қарорларни баҳолаш имконияти мавжуд бўлади. Бунда аввало солиқларни режалаштириш учун кетадиган вақтнинг етарли бўлганлигини (яъни бир йилдан кам бўлмаган муддатда) ҳисобга олиш лозим. Баҳолаш жараёнида фақатгина солиқларга кетадиган маблағлар бўйича молиявий натижаларга эътибор қаратмасдан, балки солиқларни минималлаштириш бўйича солиқларни режалаштириш жараёнини қўллашга корхона томонидан қилинган қўшимча харажатлар, пеня, штрафлар суммаларини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Ҳозирги кунда корхона олдида янги имкониятлар пайдо бўлмоқда, яъни солиқ тўлаш жараёнини ташкил этишнинг замонавий усулларида бири кредит олиб солиқ тўлашдир. Масалан, корхона ҳисобрақаида солиқ тўлаш учун етарли маблағ бўлмаганида кредит олиб солиқ тўлаш ёки солиқларни кечиктириб тўлаш йўлларида бирини танлаши мумкин. Улардан бирини танлашда корхона асосий эътиборни солиқларни кечиктириб тўлаганлиги учун пенянинг суммаси билан банкдан олиши мумкин бўлган солиқ кредитининг ставкаси ўртасидаги фарққа қаратади ва афзалини танлайди.

Корхонада қабул қилинган солиқларни режалаштириш стратегияси бутун режалаштириш даври мобайнида актив ишлаши устидан назорат олиб борилиши шарт.

Солиқларни режалаштириш жараёни қуйидагиларни талаб қилади.

Солиқларни режалаштиришни ташкиллаштириш шартлари¹⁴

№	Шартлар
1.	Солиқ қонунчилигини чуқур ўрганиш, қонунчилик доирасидаги ўзгаришларни кузатиб бориш
2.	Солиқ даврида мукамал бизнес-режага эга бўлиш. Корхонада реализация ҳажмини ва бошқа иқтисодий кўрсаткичларни келгуси давр учун ҳам билмасдан туриб бу солиқ даври учун солиқ тўловларни режалаштиришнинг имкони йўқ
3.	Юқори малакали кадрлар билан таъминланганлик. Солиқларни режалаштириш жараёни мураккаб жараён ҳисобланади. Бунда ишловчи мутахассислар нафақат солиққа тортиш тизими бўйича билимга эга бўлиши, балки солиққа тортиш жараёнига узвий боғлиқ бошқа соҳаларни ҳам, масалан бухгалтерия ҳисоби, молиявий таҳлил, молиявий менежмент каби соҳаларни ҳам мукамал билишлари шарт.
4.	Солиқларни режалаштириш жараёнида замонавий техника-технологияларга эга бўлиш, ҳисоб-китоб юритиш техникасининг ва программалаштирилган таъминотнинг мавжуд бўлиши. Солиқ тўловларини прогноз қилишда, кўпгина солиқ тўловларига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиш зарур. Бунда нафақат кўрсаткичларнинг миқдорий жиҳатдан ўзгариши ҳисобга олинади, балки, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликка ҳам катта эътибор қаратилади.

Солиқларни режалаштиришни ташкил этишда юқорида танишиб чиққан солиқларни режалаштириш элементларининг ҳар бирини эътиборга олган ҳолда бир-бири билан ўзаро боғланган солиқ мажбуриятларининг пасайишини кафолатлайдиган бир нечта босқични эътиборга олиш лозим бўлади. “Корхоналар янги ташкил этилиш арафасида бўлса солиқларни режалаштириш стратегик ва жорий режалаштириш асосида ташкил этилиши мақсадга мувофиқ. Бунда корхоналарда солиқларни режалаштиришнинг стратегик босқичлари сифатида қуйидагиларни кўришимиз мумкин бўлади:

Биринчи босқич – бизнесни ташкил этиш ҳақидаги фикрнинг пайдо бўлиши, мақсад ва вазифаларнинг қўйилиши, шунингдек қонунчилик томонидан тақдим етилган солиқ имтиёзларидан фойдаланиш имконияти ҳақидаги саволларга жавоб топиш (мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб қарор қабул қилиш).

Иккинчи босқич – корхонанинг ишлаб чиқариш ва бошқарув биноларини, шунингдек унинг филиалларини, шўъба корхоналарини ва бошқарув органларини жойлаштиришнинг солиқ тўлаш нуқтаи назаридан фойдали вариантларини танлаш.

¹⁴ Тошмуродова Б., Элмирзаев С. Корпоратив солиқ менежменти. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2010. - 33-бет.

Учинчи босқич – юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини танлаш ва унинг солиққа тортиш режими бўйича пайдо бўладиган муносабатларини аниқлаш.

Солиқларни жорий режалаштириш хўжалик юритувчи субъектни бошқаришнинг бутун тизими ташкилий жиҳатдан қамраб олинади ва режалаштириш босқичлари сифатида қуйидагиларни эътироф этишимиз лозим:

Тўртинчи босқич – корхона солиқ тўловчи сифатида барча имтиёزلарни таҳлил қилиш орқали солиққа тортиш тизимидаги барча режимлар тузилишини ўрганиб чиқиш. Натижада ўтказилган таҳлил асосида танланган солиққа тортиш режимидан фойдаланиш режасини ишлаб чиқиш лозим.

Бешинчи босқич – танланган солиққа тортиш режимини ҳисобга олган ҳолда корхонанинг шартномавий муносабатлари тизимини ишлаб чиқиш. Бунда солиқ оқибатларини ҳисобга олиш учун мумкин бўлган шартнома шакллари (ижара, пудрат, савдо-харид, текин хизмат кўрсатиш ва бошқалар)ни режалаштириш амалга оширилади. Буларнинг барчаси хўжалик субъектининг шартномалар тизимини ташкил қилади.

Олтинчи босқич – молиявий ва солиқ ҳисобини юритишда асос бўлиб хизмат қилувчи типик хўжалик операцияларини тузиш босқичи. Бунда солиқ бўйича ҳар хил вазиятлар, мумкин бўлган йўқотишлар, шартли жарималар ва бошқа санкциялар натижасидаги молиявий кўрсаткичлар таркиби таҳлил қилинади ва режалаштирилади.

Еттинчи босқич солиқларни ҳисоблаш ва тўлашнинг тўғрилиги бўйича кам харажатли солиқ ҳисоби ва назоратини ташкил этиш билан бевосита боғлиқ. Хатоларга йўл қўйиш билан боғлиқ рискларни камайтиришнинг асосий усули солиқ ҳисоб-китобларини ички назорат қилиш технологиясидан фойдаланишдир”¹⁵.

---

¹⁵ Элмирзаев С. Солиқларни режалаштириш босқичлари. // Жамият ва бошқрув. – Тошкент, 2009. – 2-сон. – 122-123 бетлар.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, солиқларни режалаштириш жараёнида турли хил моделлардан ҳам фойдаланилади. Бундай моделлардан бири имитацион моделлардир. Имитацион моделларнинг моҳияти солиқ тўловчиларнинг солиққа тортиш тартибларидан афзалини танлаган ҳолда фаолият юритишларида намоён бўлади. Хусусан, фаолият соҳаси ва белгиланган мезонларга жавоб берганда корхонанинг умумбелгиланган тартибда барча солиқларни тўлашдан соддалаштирилган тартибда солиқ тўлашга ўтишларида аниқ ҳисоб-китобларга асосланиши ёки соддалаштирилган тартибда солиқ тўлашга ўтиш учун фаолиятни қайта ташкил этиш бўйича ишлаб чиқилган моделни англатади.

Фараз қилайлик, корхона солиқлар бўйича харажатлар юқори бўлганлиги учун ўз бизнес фаолиятини қонунчиликда белгиланган тартибда бўлиниш орқали қайта ташкил этган. Бошқарув шакли бўйича таркибий бўлинмаларни мустақил юридик шахс сифатида ажратиш ҳисобига харажатларни пасайтириш мумкин. Яъни бунда солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаш ҳисобига корхона рентабеллиги ошишига еришиш мумкин.

Бунда ташкилот бўлиниш жараёнида ўзининг таркибини кичик корхоналар сифатида ташкил этиш орқали ва солиққа тортиш жараёнида соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш тизимига ўтиши учун, авваламбор, фаолият соҳаси ва соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш режимига ўтиш мезони бўйича талабларга жавоб бериши лозим.

Мамлакатимизда соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш тизими айрим фаолият соҳаларига, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 350-моддасига асосан акциз солиғи тўланадиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ солинадиган фойдали қазилмаларни қазиб олишни амалга оширувчи микрофирмалар ва кичик корхоналарга, маҳсулот тақсимотида оид битимлар иштирокчиси бўлган микрофирмалар ва кичик корхоналарга татбиқ етилмайди.

Корпоратив солиқ менежменти тизимида солиқларни режалаштиришни ташкил этиш орқали солиқлар ва мажбурий ажратмаларни қонун доирасида камайтириш имкониятлари ҳақида сўз юритганда фаолиятни солиқ юки паст давлатларда ташкил этиш орқали солиқларни бутунлай камайтириш (оффшор зоналар орқали солиқларни камайтириш)га ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Солиқларни режалаштиришнинг бу жиҳати бевосита инвестицион фаолиятни ташкил этиш билан боғланади.

Инвесторлар томонидан ўз фаолиятларини ташкил этиш жараёнида солиқлар билан боғлиқ қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратади:

- солиқ рисклари бўйича ёндашув (позиция)нинг аниқлиги;
- солиқ тўловларини ўтган йилги ҳолати билан барқарорлигига;
- ҳақиқатда солиқларнинг ўзгариш еҳтимолига;
- солиқ юки даражасига.

Инвестицияларни амалга оширишда солиқ имтиёзларига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, эркин иқтисодий зоналар, эркин савдо зоналари, эркин индустриал-иқтисодий зоналар фаолияти ташкил этилиш ҳолати ҳам жиддий таҳлил қилиб чиқилади.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги фармонида асосан Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этилди.

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектлар уларга киритилган тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ер солиғи, мулк солиғи, фойда солиғи, ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови (кичик корхоналар учун), Республика йўл жамғармаси ва Республика мактаб таълимини ривожлантириш жамғармаси (Таълим муассасаларини мукамал таъмирлаш, жиҳозлаш ва реконструкция қилиш жамғармаси)га мажбурий тўловлардан озод этилган.

**Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонасига киритилган
инвестициялар бўйича имтиёзлар¹⁶**

№	Инвестиция ҳажми	Солиқлардан озод этилган муддат
1	3 миллион евродан 10 миллион йеврогача	7 йилга
2	10 миллион евродан 30 миллион йеврогача	10 йилга (Кейинги 5 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида белгиланади)
3	30 миллион евродан ортиқ бўлганда	15 йилга (Кейинги 10 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида белгиланади.)

Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонасида рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар эркин индустриал-иқтисодий зонаси фаолият кўрсатадиган бутун муддатга экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб келинаётган асбоб-ускуналар, шунингдек, хомашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинди.

Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун мўлжалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кириладиган хомашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона тўловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кўзда тутилмаган бўлса, белгиланган ставкаларнинг 50 фоизи миқдорида (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) ундирилади, бунда уларни тўлаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 28 июлдаги ПҚ-1166-сон “Тижорат банкларининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга йўналтириладиган узоқ муддатли кредитлари улушини кўпайтиришни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига асосан 2015 йил 1 январга қадар фойда солиғи ставкаси кредит портфели таркибида узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улушига қараб табақалаштирилган эди. Унга кўра кредит

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги фармонида асосида талаба томонидан тузилди.

портфели таркибида узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улуши 35 фоиздан 40 фоизгача бўлганда - ставка белгиланган ставканинг 80 фоизини ташкил этади; 40 фоиздан 50 фоизгача бўлганда - ставка белгиланган ставканинг 75 фоизини ташкил этади; 50 фоиздан юқори бўлганда - ставка белгиланган ставканинг 70 фоизини ташкил этиши белгилаб қўйилган еди. Мазкур амалиётдан кенг фойдаланиш тижорат банклари томонидан тўланадиган солиқлар таркибида энг юқори улушга эга бўлган фойда солиғи миқдорини қонунчилик доирасида камайтириш имконини бериш билан бирга уларнинг инвестицион имкониятлари ҳамда фаоллиги ошишига хизмат қилганлиги сабабли мазкур имтиёз Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 майдаги “Тижорат банклари молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-2344-сонли Қарори билан 2020 йил 1 январгача узайтирилди.

Мамлакатимиздаги тижорат банкларининг йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришдаги иштирокини кенгайтириш мақсадида уларга 2011–2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисидаги Дастурга киритилган, саноатнинг базавий тармоқларидаги инвестиция лойиҳалари бўйича лойиҳадан олдинги ҳамда лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқишга имтиёзли кредит маблағларини ажратишга, шу жумладан уларнинг қийматини кейинчалик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун ажратиладиган кредитлар суммасига қўшишга рухсат етилди. Мазкур тартиб ҳам тижорат банкларининг узоқ муддатли кредитлар орқали инвестицион фаоллигини оширишга ҳамда юқорида келтирилган солиқ имтиёзларидан фойдаланишларини рағбатлантиришга хизмат қилади.

2.2. Корхоналарда солиқларни режалаштиришда ички солиқ назорати ва унда эътибор қаратиладиган жиҳатлар

Аксарият ҳолатларда солиқ назорати деганда давлат солиқ органларининг солиқ тўловчилар фаолиятини ўрганишга қаратилган фаолияти ва бу борада уларнинг амалга оширадиган ишлари тушунилади. Бунда солиқ назорати солиқ тўловчиларнинг амалдаги солиқ қонунчилигига амал қилиш даражасини ўрганишга, солиқ ҳуқуқбузарликларига қарши курашга қаратилади.

Солиқ органлари томонидан ўтказиладиган солиқ назорати даврида солиқ ҳуқуқбузарликларининг аниқланиши солиқ тўловчиларга нисбатан амалдаги қонунчиликка кўра қўлланиладиган жавобгарлик чоралари қўлланилишига сабаб бўлади. Бу ҳолат ўз навбатида солиқ тўловчининг жиддий молиявий йўқотишларига сабаб бўлади.

Солиқ ҳуқуқбузарликлари туфайли кўшимча мажбуриятларнинг юзага келиши ва уларнинг молиявий йўқотишларга олиб келишининг олдини олиш мақсадида давлат солиқ назоратидан ташқари корхоналарда солиқларни бошқаришнинг муҳим йўналиши ҳисобланган ички солиқ назоратини йўлга қўйиш корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Ички солиқ назоратини амалга оширишнинг тартиби, шакллари, усуллари ва амал қилиши корхонанинг фаолият кўлами, ташкилий-ҳуқуқий хусусиятлари билан боғлиқликда ўзаро фарқ қилиши мумкин.

Корхоналарда ички солиқ назоратини ташкил этишдан асосий мақсад солиқ органлари томонидан корхона молиявий-хўжалик фаолиятини текширишга оид назорат ўтказилгунга қадар солиқ хатоларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш орқали молиявий жавобгарликларнинг олдини олишдир.

Ички солиқ назоратини амалга оширишда бошқарув функцияларини амалга оширишнинг муҳим тамойилларига риоя қилиш керак.

Ички солиқ назоратини ташкил этиш орқали қуйидагиларга эътибор қаратилади:

- кўриб чиқиладиган даврда бошқарув объектида ҳақиқатда еришилган натижа ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш;

- еришилган натижаларни режалаштирилган кўрсаткичлар билан таққослаш;

- аниқланган фарқларни бартараф етишга йўналтирилган чоратadbирларни ишлаб чиқиш ва қарор қабул қилиш.

Ички солиқ назорати тушунчаси замирида умумий тизим билан боғлиқликда корхонада солиқ ҳисобини ташкил этишга йўналтирилган мақсадли ва тизимли фаолият; солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича ҳисоб-китобларининг тўғри амалга ошириладиганлиги ҳамда уларнинг ўз вақтида тўланадиганлиги устидан назорат; давлат солиқ хизмати органлари томонидан текширувлар ўтказилгунга қадар йўл қўйилган солиқ хатолари ва солиқ ҳуқуқбузарликларини бартараф етиш; солиқ ҳуқуқбузарликларига нисбатан молиявий ва маъмурий чораларни камайтириш ётади.

Корхонада ички солиқ назорати ташкил этилганда ва назорат ўтказиш жараёнида қуйидаги ташкилий-иқтисодий тамойилларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- назорат жараёнида давлат манфаати каби корхона манфаатини ҳамда контрагентлар манфаатларини ҳам ҳисобга олиш;

- ички назорат натижаларидан таҳлил қилиш учун давлат солиқ хизмати ва бошқа хизмати органлари, бошқа назорат қилувчи органлар, шунингдек банкларнинг ҳам эркин фойдаланиши;

- пул оқимларининг қонунчилик доирасида ташкил этилиши учун ички солиқ назорати бўйича ҳисоботларнинг таҳлилийлиги ва мазмундорлигига эътибор қаратиш;

- солиққа оид маълумотларини компьютерда қайта ишлаш учун соддалик ва қулайлиги.

Ички солиқ назоратининг ташкилий тузилиши, назорат жараёни ва назорат қилиш технологиялари тизими корхонанинг фаолият кўлами,

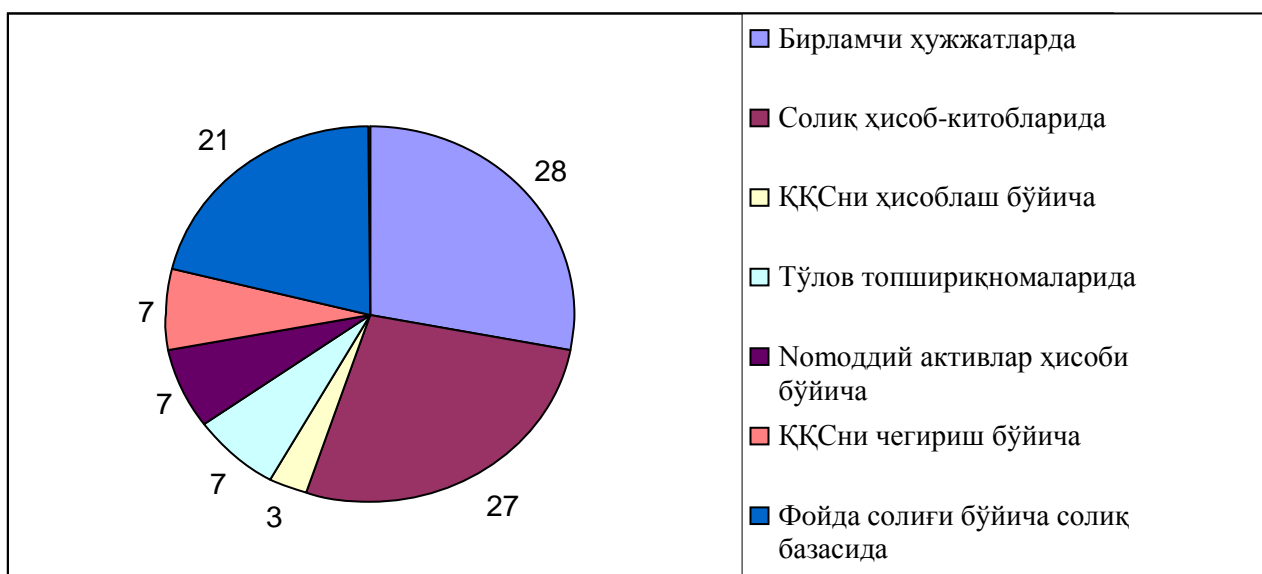
фаолият соҳаси, тўлайдиган солиқлари рўйхати ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган корхоналарда ички солиқ назоратини самарали ташкил этиш тартиби қонунчилик билан ҳозирги кунга қадар белгиланмаган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ички солиқ назоратини йирик компанияларда ташкил этиш бўйича меъёрий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилиши солиқ тўловчилар фаолиятида ижобий аҳамият касб этади ва солиққа оид ҳуқуқбузарликларни камайтиради. Бунинг натижаси ўлароқ, корхоналар молиявий барқарорлиги сақланиши, солиқлар ва мажбурий ажратмаларнинг ўз вақтида ва тўлиқ тегишли бюджетларга ва бюджетдан ташқари фондларга келиб тушиши таъминланади.

Корхоналарда ички солиқ назорати солиқлар бўйича камчиликларни бартараф этишга қаратилади. Бундан асосий эътибор бевосита хўжалик юритувчи субъектлар бухгалтерия ҳисоби юритилишига қаратилиши келиб чиқади. Ички солиқ назоратини ташкил этиш жараёни ҳақида сўз юритганда, бунда биринчи навбатда бухгалтерия ҳисобида солиқ хатоларининг юзага келиш сабаблари ҳақида тўхталиб ўтишимиз керак бўлади.

Бухгалтерия ҳисоби амалиётида энг кўп учрайдиган хатолар қуйидаги расмда акс эттирилган (7-расм).

Таҳлил маълумотларидан кўриниб турибдики, бухгалтерия ҳисоби амалиётида 28 фоиз хатолик бирламчи ҳужжатларда, 27 фоиз хатолик солиқ ҳисоб-китобларида, 21 фоиз хатолик фойда солиғи базасини аниқлашда юзага келмоқда. Шунингдек, 21 фоиз хатолик тенг улушларда қўшилган қиймат солиғини чегириш, номоддий активлар ҳисоби бўйича ҳамда тўлов топшириқномаларида кузатилган.

7-расм. Бухгалтерия ҳисоби амалиётида энг кўп учрайдиган хатолар (фоизда)¹⁷

Корхоналар амалий фаолиятида солиқ хатоларининг пайдо бўлиш сабабларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

- бирламчи ҳужжатлар (буйруқлар, далолатномалар, шартномалар, юкхатлар, ҳисоб-китоблар, ҳисобварақ-фактуралар ва бошқалар)нинг йўқлиги ёки солиқ қонунчилиги нуқтаи назаридан нотўғри расмийлаштирилганлиги;

- солиқ қонунчилигини шартли равишда нотўғри изоҳлаш (талқин етиш) натижасидаги хатолар;

- солиқ қонунчилигидаги қарама-қаршиликлар ва ноаниқликлар билан боғлиқ хатолар;

- солиқ қонунчилигидаги ўзгаришларга ўз вақтида эътибор қаратмаслик;

- арифметик хатолар;

- солиқ инспекцияларига солиқлар ва мажбурий ажратмалар ҳисоб-китоблари ва молиявий ҳисоботларни ўз вақтида тақдим етмаслик;

- солиқларни ўз вақтида тўламаслик.

¹⁷ Элмирзаев С., Қурбанқулова Н. Ўзбекистонда солиқ менежментини ривожлантириш истикболлари. – Т.: “Тамаддун”, 2013. – 164 б.

Текширишлар шуни кўрсатадики, солиқ хатоларининг юзага келишига кўпроқ субъектив омиллар сабаб бўлади. Ўтказилган кузатишлар ва таҳлилларга кўра 75% солиқ хатолари бевосита инсон омили билан боғлиқ. Бунда ходим малакасининг етишмаслиги, безътиборлик (диққат билан ишламаслик), ўз мажбуриятларини бажаришга сидқидилдан ёндашмаслик ва бошқалар солиқ хатоларининг юзага келишига сабаб бўлувчи асосий омил сифатида кўзга ташланади. Корпоратив назорат тизими билан боғлиқликда солиқ ҳисоб-китобларига таъсир қилувчи субъектив омилларни максимал даражада қисқартириш ва корхонанинг солиқ мажбуриятларини амалга ошириш пайтидаги хатоларини йўқотиш ички солиқ назоратини ташкил этишнинг асосий мақсадларидан биридир.

Солиқ ҳисоб-китоблари ички назорати умумий технологиясига кўра корхона хўжалик операциялари бўйича бирламчи ҳужжатлар, меъёрий ҳужжатлар, мазкур операция билан ўзаро боғланган солиққа тортиш элементлари кўрсатилган бухгалтерия проводкаларини расмийлаштириш учун зарур кўрсатмалар билан таъминланган бўлиши керак. Бу ҳар бир операцияни бирламчи ҳужжатларда расмийлаштиришдан тортиб, кейин солиқ бўйича қарор қабул қилиш, солиқ ҳисоб-китобларини амалга ошириш ва солиқларни тўлашгача бўлган жараённи билдиради ва бутун бир фаолиятни ўзида акс эттирган бўлиши керак.

Корхоналарда солиқларни бошқаришнинг асосий йўналишларидан бири сифатида ички солиқ назорати ўтказилиши билан бирга солиқ таҳлили ҳам ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Қуйида корхоналарда солиқ таҳлилинини ўтказиш, унда эътибор қаратиладиган жиҳатлар ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Корхоналар ҳар бир фаолият йўналиши бўйича ҳисобот (солиқ) даври охирида фойда ёки зарар кўринишидаги молиявий натижага эга бўлади. Бунда субъект миқёсида фаолият йўналишларини амалга ошириш жараёнида солиққа тортишга тегишли кўплаб кўрсаткичлар аниқланади. Мисол учун: маҳсулот сотишдан тушум, иш ҳақи фонди, мулк ҳисобварақлари бўйича қолдиқ ва бошқа шу кабилар.

Солиқ имтиёзларининг қўлланилиши билан боғлиқликда юқоридаги кўрсаткичлар ҳар бир иқтисодий субъектда бошқа субъектлар билан таққослаганда фарқ қилиши мумкин. Бу ҳолат ҳар қандай иқтисодий субъектнинг бошқаруви айланма маблағларнинг етишмаслиги, солиқлар тўлангандан сўнг тақсимланадиган фойда миқдорининг пастлиги, солиқ ставкаларининг юқорилиги, тўланадиган солиқлар сонининг кўплигидан ва бошқалардан келиб чиққан ҳолда солиқларни оптималлаштиришга интилади.

Солиққа тортишни оптималлаштириш корхонада солиқ таҳлилини ўтказишни тақозо этади. Бу жараён иқтисодий субъектда солиқ юкини баҳолаш билан бошланиши керак.

Илмий адабиётларда корхоналар миқёсида солиқ юкини аниқлашнинг бир неча методлари учрайди. Уларнинг бир-биридан фарқи солиқ юкини ҳисоблашда киритиладиган солиқларнинг сони ёки улардан фойдаланилишида, шунингдек солиқ суммалари билан ўзаро муносабатда (боғлиқликда) интеграл кўрсаткичларнинг аниқланишида намоён бўлади.

Ҳар бир методиканинг асосий ғояси иқтисодиётнинг турли соҳаларидаги солиққа тортиш даражасини таққослаш учун фойдаланиш мақсадида алоҳида иқтисодий субъектдаги солиқ юкини кўрсатиб беришда кўринади. Шунингдек, уларнинг ҳар бирида иқтисодий субъектга қўлланилаётган солиққа тортиш даражасига солиқлар сони, солиқ ставкалари ва имтиёзлари ўзгаришининг таъсири ҳисоблаб чиқилади. Бу жараёнда қўлланиладиган бир неча методлар билан танишиб чиқамиз.

Кўплаб мамлакатлар молия органлари томонидан иқтисодий субъектларда солиқ юкини аниқлаш методида солиқ юкини аниқлаш барча тўланган солиқларнинг сотишдан тушум (бошқа активларни сотишдан тушумни ҳам ҳисобга олган ҳолда)га нисбати орқали аниқланади (2.1):

$$СЮ = C_{ум} / T_{ум} * 100\% \quad (2.1)$$

бу ерда, СЮ – солиқ юки;

$C_{ум}$ – умумий тўланган солиқ суммаси;

$T_{ум}$ – умумий сотишдан тушум.

Бу метод бўйича ҳисоблаб чиқилган солиқ юки кўрсаткичи тўланган солиқларнинг сотишдан тушумдаги улушини аниқлаб беради ва ҳар бир солиқ турининг маҳсулот сотишдан тушумга таъсир даражасини кўрсатиб беради.

Корхона миқёсида солиқ юки таҳлилида қуйидагиларга эътибор қаратилади:

1. Ташкилотнинг умумий солиқ юки структураси таҳлили. Бунда солиқ таҳлили егри солиқлар бўйича, маҳсулот таннархига киритиладиган солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича, молиявий натижада акс этадиган солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича, фойда солиғи бўйича, соф фойдадан тўланадиган солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича ташкил этилади.

2. Солиқ юки умумий таҳлилий коэффициентлари таҳлили. Бунда солиқ таҳлили маҳсулот сотишдан тушумга нисбатан солиқ юки коэффициентлари бўйича, ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига нисбатан солиқ юки коэффициентлари бўйича, корхона фойда кўрсаткичига нисбатан солиқ юки коэффициентлари бўйича амалга оширилади.

3. Конкрет тадбиркорлик субъектлари мисолида солиқ юки коэффициентларининг хусусий аналитик таҳлили.

4. Солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича қарздорлик ҳолати таҳлилида қуйидагилар ўрганиб чиқилади ва уларга баҳо берилади:

- ташкилотнинг солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича қарздорлиги динамикаси таҳлили;

- ташкилотнинг солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича қарздорлиги таркиби таҳлили;

- ташкилот томонидан тўланган солиқлар ва мажбурий ажратмаларнинг мавжуд қарзлар билан ўзаро нисбати таҳлили;

- ташкилот қарзлари пайдо бўлишининг омилли таҳлили.

Солиқ таҳлили жараёнида қуйидагилар амалга оширилади:

- барча бўлимлар бўйича ҳисоб-китоб натижалари комплекс таҳлил қилинади;

- масалаларни ҳал қилиш жараёнида ва қарорлар қабул қилишда фойдаланилади;

- қарздорлик юзага келишига сабаб бўлаётган солиқлар аниқланади;

- таҳлил ўтказилаётган давр бўйича салбий ҳолатлар кузатилган алоҳида давр (йиллар) белгиланади;

- солиқ тўловчи учун оғир юк ҳисобланган солиқлар ва мажбурий ажратмалар белгиланади;

- солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича қарздорликнинг ҳамда солиқ қонунчилиги бузилишининг сабаб ва омиллари аниқланади;

- мавжуд мураккабликларни ҳал қилиш йўллари белгиланади.

Корхоналарда ташкил этиладиган солиқ таҳлилини ташкил этиш жараёнида юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, солиқ турлари динамикасини, солиқ турлари динамикасидаги ўзгаришларга сабаб бўлувчи омилларни ўрганиш муҳим аҳамият касб етишидан келиб чиққан ҳолда қуйида «Махсустемирбетон» очик акционерлик жамияти мисолида кўриб чиқамиз.

3-жадвал

**«Махсустемирбетон» АЖ бюджетга тўловлари
динамикаси таҳлили¹⁸**

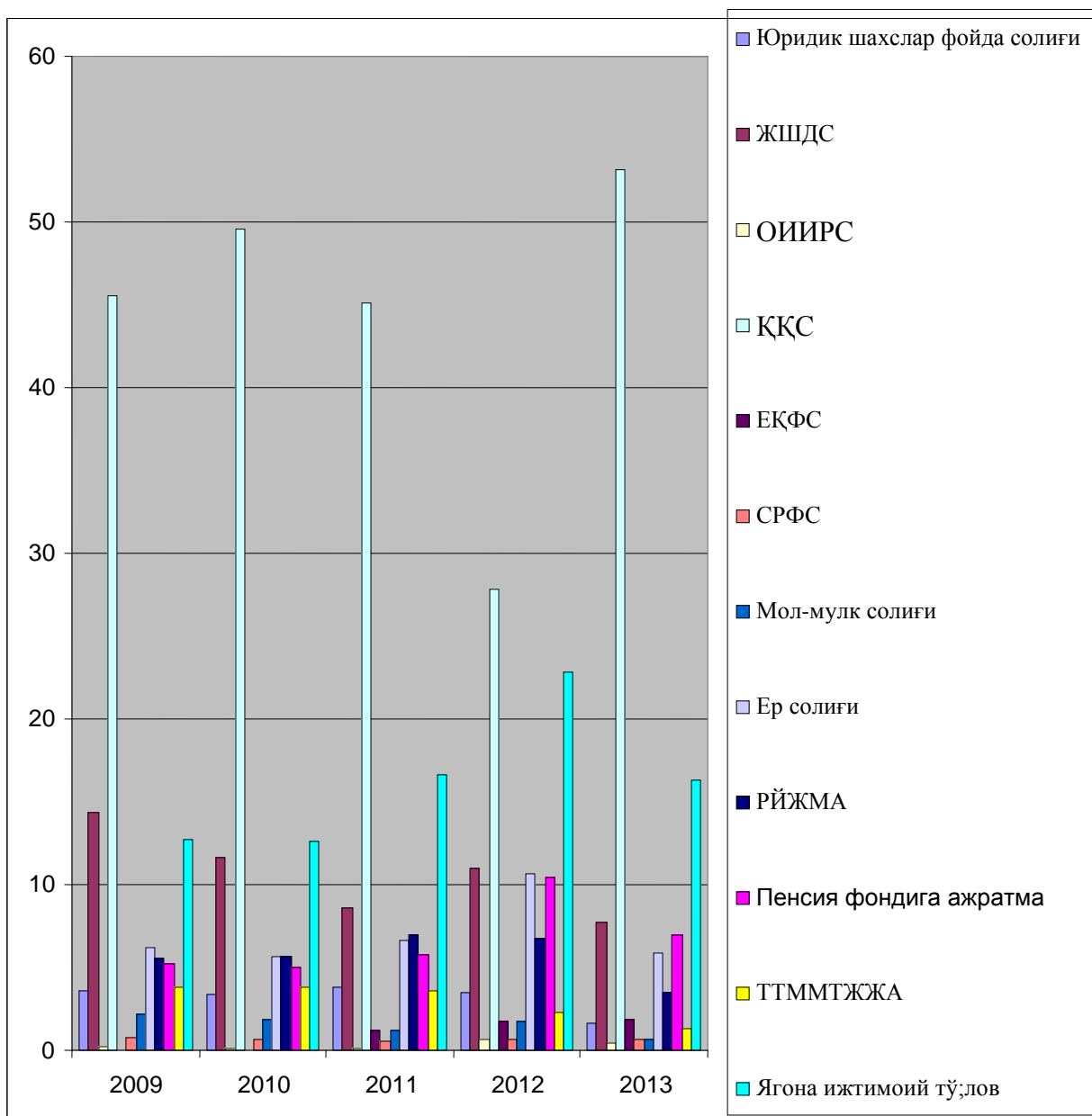
Солиқлар ва мажбурий ажратмалар турлари	2009		2010		2011		2012		2013	
	минг сўмда	%да	минг сўмда	%да	минг сўмда	%да	минг сўмда	%да	минг сўмда	%да
Юридик шахслар фойда солиғи	34560	3,6	43470	3,4	72897	3,8	53502	3,5	46369	1,6
Жисмоний шахслар даромад солиғи	138426	14,4	150359	11,6	165995	8,6	167751	11,0	223055	7,7
Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	1623	0,169	1847	0,142	2027	0,1	10672	0,7	11346	0,4
ҚҚС	436512	45,5	643465	49,6	872866	45,1	424735	27,8	1535911	53,1
Ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ	0	0,0	0	0,0	22747	1,2	25480	1,7	53229	1,8
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	7546	0,8	8653	0,7	9837	0,5	11284	0,7	20953	0,7
Мол-мулк солиғи	21323	2,2	23516	1,8	22850	1,2	26151	1,7	20094	0,7
Ер солиғи	59716	6,2	74283	5,7	127012	6,6	162373	10,6	170436	5,9
Республика йўл фондига ажратма	52348	5,5	73850	5,7	136461	7,0	102831	6,7	102430	3,5
Пенсия фондига ажратма	49515	5,2	65280	5,0	112944	5,8	158141	10,4	201613	7,0

¹⁸ АЖ ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Таълим ва тиббиёт муассасаларини мукамал таъмирлаш, жиҳозлаш жамғармасига ажратма	36121	3,8	49233	3,8	69618	3,6	34680	2,3	36582	1,3
Ягона ижтимоий тўлов	121384	12,7	163437	12,6	321281	16,6	348258	22,8	470182	16,3
Жами	959074	100,0	1297393	100,0	1936535	100,0	1525858	100,0	2892200	100,0

3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, акционерлик жамиятида жами тўланган солиқлар ва уларга тенглаштирилган мажбурий ажратмаларга нисбатан 2013 йилда қўшилган қиймат солиғи ўтган йилларга нисбатан ўсиш тенденциясига эга ва ўтган молия йилида 53,1 фоизни ташкил этган. Жамият миқёсида ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ тўловлари ҳам ўсиш тенденциясига эга. Мазкур ҳолатни мамлакатимиз солиқ сиёсатида ресурс солиқларига алоҳида эътибор қаратилаётганлиги билан изоҳлашимиз мумкин. Шунингдек фойда солиғи 2009 йилга қараганда 2013 йилда 2 пунктга камайганлигини кўришимиз мумкин. Мол-мулк солиғи ҳам 2013 йилда 2009 йилга нисбатан 1,5 пунктга камайганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур ҳолатни акциядорлик жамиятида фойдаланилмаётган асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Бундан ташқари пенсия фондига мажбурий ажратма, ягона ижтимоий тўлов сўнгги йиллар давомида юқори суръатларда ўсиш тенденциясига эга. Бу ҳолатни пенсия жамғармасига соф тушумдан мажбурий ажратма ставкаси оширилиши, ходимларга тўланаётган иш ҳақи харажатларининг ўсиб бораётганлиги билан боғлашимиз мумкин. Таълим ва тиббиёт муассасаларини мукамал таъмирлаш, жиҳозлаш жамғармасига ажратма эса ставканинг пасайтирилганлиги ҳисобига аксинча камайиб борган. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи динамикасида ҳам пасайиш кузатилган бўлиб, уни ҳам солиқ базаси камайиши, ҳам солиқ ставкаси пасайтирилганлиги билан изоҳлашимиз мумкин. Мол-мулк солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ кабилар улуши эса деярли ўзгармасдан қолган. Бу ҳолат куйидаги расмда яққолроқ акс эттирилган (8-расм).

8-расм. «Махсустемирбетон» АЖ бюджетга тўловлари динамикаси таҳлили¹⁹

«Махсустемирбетон» АЖ бюджетга тўловлари динамикасидан кўриниб турибдики, жамият томонидан тўланган фойда солиғи 2013 йилда 2009 йилга нисбатан 2 пунктга камайганлигини юқорида ҳам таъкидлаб ўтдик. Бунда фойда солиғи камайишига таъсир этувчи омилларни қуйида кўриб чиқамиз (4-жадвал).

Жадвал маълумотларидан 2013 йилда 2009 йилга нисбатан фойда солиғи суммаси камайишига таъсир этувчи омиллар сифатида солиққа

¹⁹ АЖ ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

тортилгунга қадар фойда суммасининг ўзгариши, солиқ базасини ҳисоблашда қайта қўшиладиган харажатлар ҳамда фойда солиғи ставкаси ўзгаришини кўришимиз мумкин. Ҳар бир таъсир этувчи омилни алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

4-жадвал

2009-2013 йилларда «Махсустемирбетон» АЖда фойда солиғига таъсир этувчи омиллар таҳлили²⁰

Кўрсаткичлар	2009	2010	2011	2012	2013	2009 йилда 2013 йилга нисбатан ўзгариш
Солиққа тортилгунга қадар фойда, минг сўмда	43452	45655	98237	186897	188189	144737
Чегирилмайдиган харажатлар, минг сўмда	302145	389044	630734	737564	327026	24881
Солиққа тортиладиган фойда, минг сўмда	345597	434699	728971	924461	515215	169618
Имтиёзлар, минг сўмда	0	0	0	330000	0	0
Солиқ базаси, минг сўмда	345597	434699	728971	594461	515215	169618
Солиқ ставкаси, фоизда	10	10	10	9	9	-1
Фойда солиғи, минг сўмда	34560	43470	72897	53502	46369,65	11809,65

Жадвал маълумотларидан 2013 йилда 2009 йилга нисбатан фойда солиғи суммаси ортишига таъсир этувчи омиллар сифатида солиққа тортилгунга қадар фойда суммасининг ўзгариши, солиқ базасини ҳисоблашда қайта қўшиладиган харажатлар ўзгариши, фойда солиғи ставкаси ўзгаришини кўришимиз мумкин. Қуйида таъсир этувчи омилларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

Солиққа тортилгунга қадар фойданинг ўсиши ҳисобига:

$144737 * 10\% = 14473,7$ минг сўм фойда солиғи ошган.

Чегирилмайдиган харажатларнинг ўсиши ҳисобига:

$24881 * 10\% = 2488,1$ минг сўм фойда солиғи ошган.

Ставканинг пасайтирилиши ҳисобига эса фойда солиғи 5152,15 минг сўмга камайган:

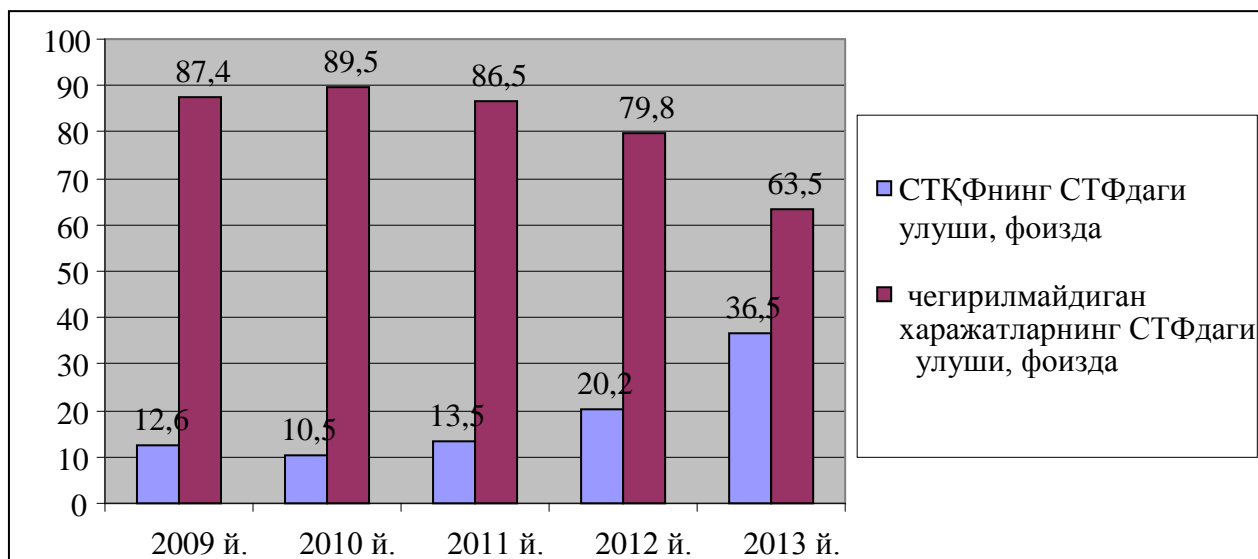
²⁰ АЖ ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

$515215 * 1\% = 5152,15$ минг сўм.

Барча таъсир этувчи омиллар ҳисобига фойда солиғи суммаси 2013 йилда 2009 йилга нисбатан 11809,65 минг сўм ошганлигини кўришимиз мумкин, яъни:

$14473,7 + 2488,1 - 5152,15 = 11809,65$ минг сўм.

Корхона ҳисобот маълумотларидан фойда солиғи базасига қайта кўшиладиган, яъни чегирилмайдиган харажатларнинг юқорилигини кўришимиз мумкин (9-расм). Лекин, 2.6-расм маълумотларидан маълум бўлишича, чегирилмайдиган харажатларнинг солиқ базасидаги улуши камайиш тенденциясига эга. Мазкур кўрсаткич 2009 йилда 87,4 фоизни ташкил этган бўлса, 2013 йилда 63,5 фоизни ташкил этган. Бундай харажатларни тартибга солиб бориш (камайтириб бориш) фойда солиғининг камайишига хизмат қилади ва соф фойда суммасининг ўсишига замин яратади.

9-расм. «Махсустемирбетон» АЖда солиққа тортилгунга қадар фойда ва чегирилмайдиган харажатлар динамикаси таҳлили²¹

Масалани ўрганиш натижаси ўлароқ шуни хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, корхоналарда ички солиқ назоратини ва солиқ таҳлилини ташкил этиш бугунги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида хўжалик субъектлари маблағларидан самарали фойдаланишга хизмат қилади, солиқ

²¹ АЖ ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

хукукбузарликлари туфайли молиявий йўқотишларнинг олдини олади. Ички солиқ назоратининг ва солиқ таҳлилининг самарали ишлаши солиқлар ва мажбурий ажратмаларнинг давлат бюджетига ўз вақтида ва тўлиқ тушишини таъминлайди ҳамда хўжалик субъектлари молиявий барқарорлигини оширади. Бу ўз навбатида аҳоли турмуш даражаси ўсишига сабаб бўлади.

2-боб бўйича хулосалар

1. Пул оқимларини бошқаришда солиқ муносабатларини самарали ташкил этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Солиқларни режалаштириш жараёни ҳам ўз навбатида молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш, шунингдек молиявий ресурсларни жалб этишда муҳим рол ўйнайди.

2. Солиққа тортишни оптималлаштириш мақсадини мустақил амалга ошириш корхонада солиқ таҳлилини ўтказишни тақозо этади. Бу жараён иқтисодий субъектда солиқ юкини баҳолаш билан бошланиши керак. Иқтисодий субъектга қўлланилаётган солиққа тортиш даражасига солиқлар сони, солиқ ставкалари ва имтиёзлари ўзгаришининг таъсири ҳисоблаб чиқилади.

3. Корхоналар миқёсида солиқ таҳлили ўтказилаётганда солиқлар ва мажбурий ажратмалар умумий таҳлили, солиқ юки таҳлили, солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича қарздорлик таҳлили амалга оширилади. Корхоналарда ички солиқ назоратини ва солиқ таҳлилини ташкил этиш бугунги хўжалик субъектлари маблағларидан самарали фойдаланишга хизмат қилади, солиқ хукукбузарликлари туфайли молиявий йўқотишларнинг олдини олади.

4. Ички солиқ назоратининг ва солиқ таҳлилининг самарали ишлаши солиқлар ва мажбурий ажратмаларнинг давлат бюджетига ўз вақтида ва тўлиқ тушишини таъминлайди ҳамда хўжалик субъектлари молиявий барқарорлигини оширади. Инвестицияларни амалга оширишда солиқ имтиёзларига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, эркин иқтисодий

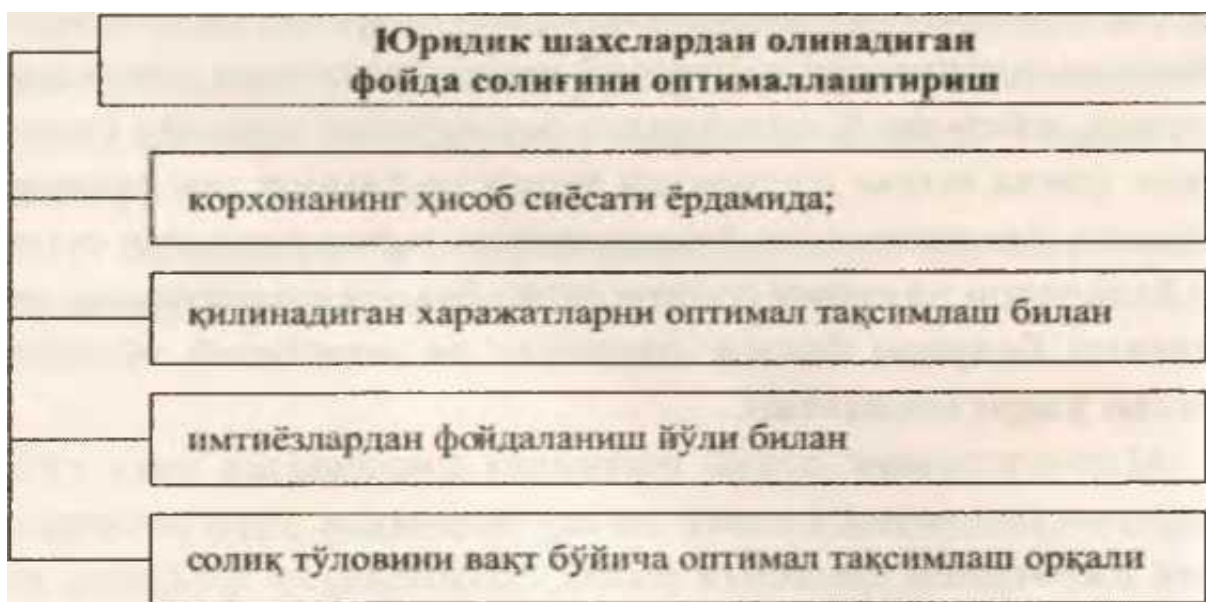
зоналар, эркин савдо зоналари, эркин индустриал-иқтисодий зоналар фаолияти ташкил этилиш ҳолати ҳам жиддий таҳлил қилиб чиқилади.

5. Солиқ органлари томонидан ўтказиладиган солиқ назорати даврида солиқ ҳуқуқбузарликларининг аниқланиши солиқ тўловчиларга нисбатан амалдаги қонунчиликка кўра қўлланиладиган жавобгарлик чоралари қўлланилишига сабаб бўлади. Бу ҳолат ўз навбатида солиқ тўловчининг жиддий молиявий йўқотишларига сабаб бўлади.

III боб. Корхоналарда солиқларни оптималлаштириш ва солиқ мажбуриятларини бошқаришни такомиллаштириш йўллари

3.1. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини оптималлаштириш масалалари

Юридик шахслардан томонидан тўланадиган асосий солиқлардан бири фойда солиғи эканигидан келиб чиққан ҳолда қуйида юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи оптималлаштириш йўналишларига тўхталиб ўтамиз. Бунда асосий йўналишлар қуйидагилар (7-расм):

7-расм. **Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи оптималлаштириш йўналишлари**²²

Фойда солиғини оптималлаштиришни биринчи галда корхонанинг ҳисоб сиёсатини тўғри тузишдан бошлаш зарур. Аммо, ҳисоб сиёсатида қонунда уларга доир бир неча эҳғимолий варианти белгиланган озгина масалаларгина акс эттирилади.

Бунда ҳисоб сиёсатининг асосий элементлари асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича амортизацияни ҳисоблаш, моддий активларни асосий воситалар туркумига киритиш, товар-моддий захираларни баҳолаш, асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари ҳисобини юритиш ва ҳисоб сиёсатининг у ёки бу усулини танлаш билан солиқлар ва мажбурий тўловларни оптималлаштириш масалалари кўрилади.

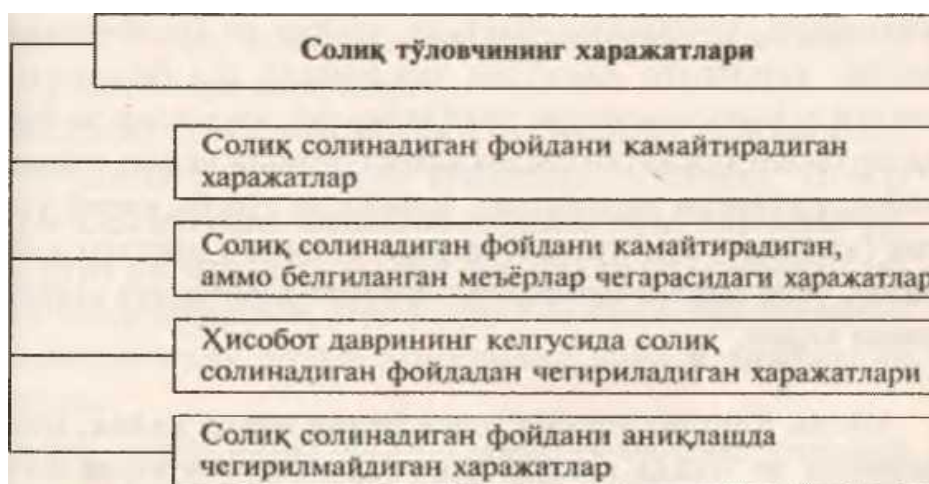
²² Адиллов М. Тадбиркорлик фаолиятида солиқларни режалаштириш. – Т.: “НОРМА”, 2012. – 420 б.

Ҳисоб сиёсатининг фақат юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини оптималлаштиришга тегишли масалаларини кўриб чиқамиз. Масалан, агар моддий активни асосий воситалар таркибига киритсак, амортизация чегирмалари ҳисобига фойда солиғининг суммасини камайтириш мумкин.

Фойда солиғининг солиқ солиш базасини камайтириши мумкин бўлган харажатларни режалаштиришнинг таҳлили мазкур солиқни оптималлаштиришнинг асосий қисмларидан бирини ташкил этиши керак.

Харажатларни тартибга солиш учун аввал уларнинг қайси бири солиқ солиш базасидан чегирилиши, кдйси бири че гирилмаслигини аниқлаб олиш лозим. Умумий харажатлар суммасида чегирилмайдиган харажатлар улушини камай- тириш фойда солиғининг солиқ солиш базасини камайти- ришга олиб келади. Бундан ташқари, барча чегириладиган харажатларни тўлиқ ҳисобга олиш солиқни минималлаштиришга олиб келади.

Асосланган ва ҳужжатлар билан тасдиқланган харажатлар, Солиқ кодексида назарда тутилган ҳолларда эса, қонун ҳужжатларига ва (ёки) солиқ тўловчининг ҳисоб сиёсатига мувофиқ расмийлаштирилган зарарлар ҳам солиқ тўловчининг харажатлари ҳисобланади. Уларни қуйидаги гуруҳлар га бўлиш мумкин (8-расм):

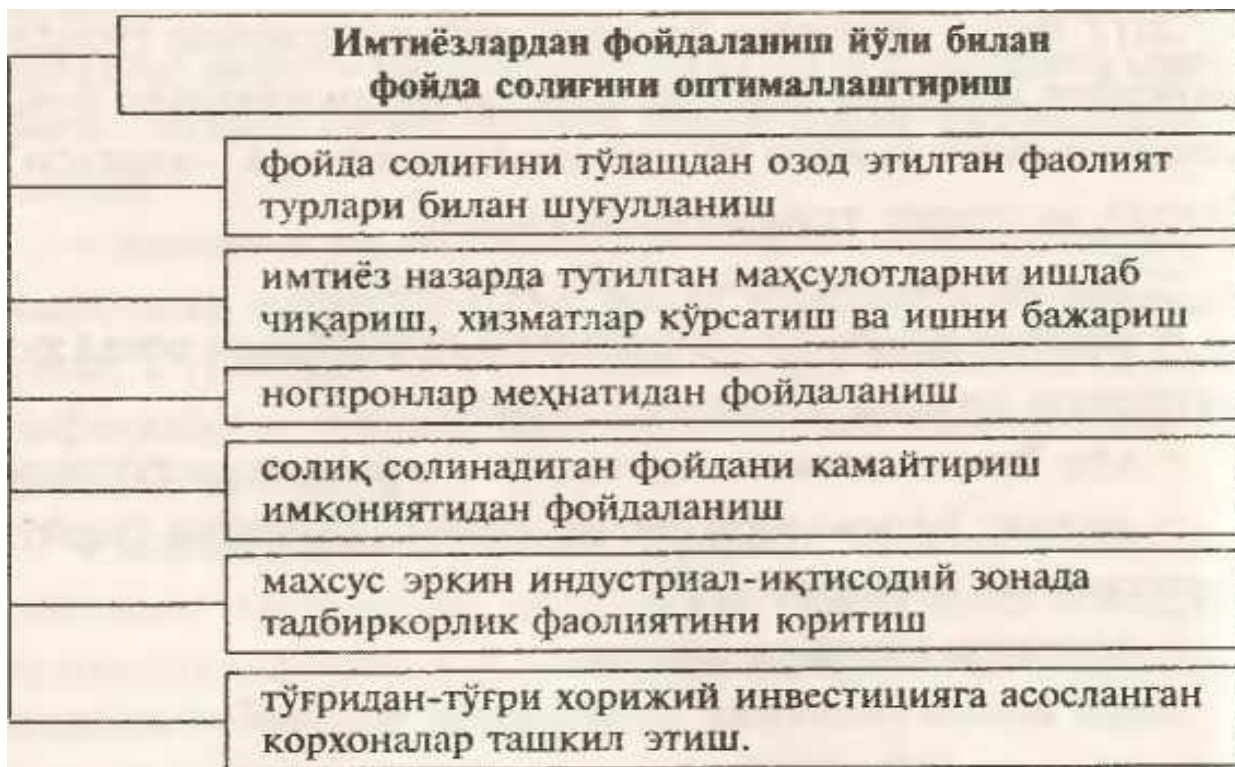

8-расм. Солиқ тўловчининг харажатлари²³

²³ Адиллов М. Тадбиркорлик фаолиятида солиқларни режалаштириш. – Т.: “НОРМА”, 2012. – 120 б.

Фойда солиғи бўйича имтиёзлар Солиқ кодекси ва алоҳида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган. Тақдим этилган имтиёзлардан фойдаланган ҳолда фойда солиғини минималлаштириш масалалари қуйидагиларни ўз ичига олади (9-расм):

9-расм. Имтиёзлардан фойдаланиш йўли билан фойда солиғини оптималлаштириш йўллари²⁴

Бунда солиқ тўловчидан солиқ имтиёзларини мукамал даражада ўрганиш талаб этилишини унутмаслик лозим. Чунки маълум бир фаолият турлари бўйича имтиёзлар вақт бўйича чегара мавжуд эмас, айримлари бўйича эса аксинча чегараланган бўлади. Бунга мисол сифатида Юридик шахслар шаҳар йўловчилар транспортда (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатишдан, тарих ва маданият ёдгорликларини таъмирлаш ҳамда қайта тиклаш ишларини амалга ошириш билан шуғулланганда олинган фойдасидан фойда солиғини тўлашдан озод қилинади. Бу имтиёз Солиқ кодексида доимий равишда берилган.

²⁴ Адиллов М. Тадбиркорлик фаолиятида солиқларни режалаштириш. – Т.: “НОРМА”, 2012. – 135 б.

Қолган имтиёзлар алоҳида меъёрий ҳужжатлар билан чегараланган муддатларга берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 17.04.2006 йилдаги «Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ПҚ-325-сон қарорига мувофиқ хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш учун қулай шароит яратиш, унинг иқтисодиётдаги улушини ошириш, хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида банд бўлганлар сонини кўпайтириш ва шу асосда аҳоли даромадларини ошириш ҳамда ички истеъмол бозорини замонавий, сифатли турли-туман хизмат турлари билан тўлдириш мақсадида 2006 йил 1 апрелдан бошлаб то 2017 йил 1 январгача кичик корхона ва микрофирмалар фойда солиғи тўлаҳдан қуйидаги фаолият турлари бўйича озод этилди:

1. Молия, банк хизмати:

- лизинг бўйича хизматлар;
- суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг хизматлари;
- аудитор хизматлари;
- бухгалтерия ҳисобини юритиш бўйича хизматлар; микрокредитлаш бўйича хизматлар; солиқ маслаҳати хизмати;

2. Маиший хизматлар

- пойабзал ва теридан тайёрланган маҳсулотларни таъмирлаш соҳасида хизматлар;
- соат таъмирлаш бўйича хизматлар;
- маиший электрон ва электр асбоб-ускуналарини (теле-визор, аудио-, видеоускуналар, компьютер, принтер техникаси, совуткич, кондиционер ва ҳ.к.) таъмирлаш ва уларга хизмат кўрсатиш бўйича хизматлар;

3. Бошқа хизматлар:

- ветеринар хизмати;
- таълим бериш, шу жумладан компьютерда ишлашни ўқитиш соҳасидаги хизматлар;

- санаторийлар хизмати, болалар соғломлаштириш муассасалари, болалар спорт муассаса ва секцияларидаги хизматлар;
- болалар, ногиронлар, қарияларга қараш бўйича хизматлар;
- риэлторлик хизмати;
- ахборот-ресурс марказларининг хизмати, ахборот-кутубхона хизматлари, электрон таълим бериш.

3.2. Корхоналарда солиқларни оптималлаштириш йўллари

Бизга маълумки, молиявий қонунчилик, хусусан солиқ қонунчилиги барқарор бўлган ҳолатда мамлакат иқтисодий ривожланиши барқарор бўлади. Солиқ қонунчилигининг барқарорлик ҳолатида солиқларни режалаштиришнинг самарадорлиги анча юқори бўлади, аксинча ҳолат, яъни солиқ қонунчилигининг тез-тез ўзгариб туриши унинг самарадорлик даражасини пасайтиради. Умуман, солиқларнинг амал қилишдан турли манфаатдор томонлар мавжудлигидан келиб чиққан ҳолда, солиқ қонунчилигининг шаффофлигини таъминлаш, яъни солиқ қонунчилигида барқарорликнинг таъминланиши соҳалар тараққиётида, ўз навбатида мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда солиқ қонунчилигини янада такомиллаштириш орқали шунга еришимиз керакки, солиқларнинг амал қилиши ҳар бир манфаатдор томон фаолияти ривожланишига хизмат қилиши лозим бўлсин. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда авваламбор солиқлар бўйича манфаатдор томонлар, солиқ қонунчилиги бўйича шаффофликни кенгайтириш хусусида яна бир бор тўхталиб ўтамиз (10-расм).

Қуйидаги 10-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, солиқларнинг амал қилишдан манфаатдор томонлар сифатида учта томон: биринчидан, ҳукумат, иккинчидан, таъсисчилар ва ходимлар, учинчидан эса инвесторлар ва жамият кўрсатиб ўтилган. Бунда ҳукумат давлат хизматлари молиясини молиявий ресурслар билан таъминлаш, солиқ режимлари рақобатбардошлигини сақлаш, солиқ қонунчилигига амал қилиш даражасини

ошириш, инвестицияларни жалб этиш ва ушлаб туришдан манфаатдор бўлса, таъсисчилар ва ходимлар солиқ қонунчилигига амал қилиш даражасини ошириш, солиқ қонунчилигида корпорация ва фуқаролик позициясининг такомиллашуvidан, солиқ рискларни бошқаришдан, солиқ ўзгаришларидан келиб чиққан ҳолда оптималлаштириш чора-тадбирларидан манфаатдордир.

10-расм. Солиқлар бўйича шаффофликни кенгайтириш²⁵

Ўз навбатида инвесторлар ва жамият солиқ юкининг барқарор такомиллашиб бораётганлигини англашлари, солиқ қонунчилигида корпорация ва фуқаролик позициясининг такомиллашуvidан, компаниялар ўзаро ҳамкорлигининг ҳолатидан, инвестицияларни жалб этиш ва ушлаб туришдан манфаатдор саналади.

Кўриниб турибдики, солиқ қонунчилигига амал қилиш даражасини оширишдан ҳам давлат манфаатдор, ҳам корхона таъсисчилари ва ходимлари

²⁵ Муаллиф томонидан тузилган.

манфаатдор. Бу ҳолат солиқ менежменти амал қилиши ҳар иккала томон учун ҳам муҳимлигини акс эттиради. Яъни давлат миқёсида солиқ менежментининг самарали амал қилиши натижасида давлат ўз функцияларини амалга ошириш учун зарур маблағларнинг ўз вақтида бюджетга тушишини таъминлайди. Иккинчи томондан корхоналарда солиқ менежментининг самарали ташкил этилиши корхонада солиқ ҳуқуқбузарликларини камайтиришга хизмат қилади ва натижада давлат томонидан қўлланиладиган молиявий жарималар туфайли корхонада қутилмаган молиявий йўқотишларнинг олдини олади. Бу ҳолат ҳам давлат, ҳам корхона таъсисчилари ва ходимлари учун манфаатлидир. Шунингдек, солиқ қонунчилигида корпорация ва фуқаролик позициясининг такомиллашувидан ҳам корхона, ҳам инвесторлар ва жамият манфаатдор эканлиги акс эттирилган. Буни шу билан изоҳлашимиз керакки, солиқларнинг амал қилиши корхона фаолиятида иштирок етувчи инвесторлар ва ходимларни ўзларининг фаолиятидан совутмаслиги лозим. Яъни, солиқларнинг оптимал ҳолатда бўлиши капитал эгасининг ўз маблағини корхонага фойда олиш мақсадида қўйишига тўсқинлик қилмаслиги лозим. Булардан ташқари солиқларнинг амал қилиши натижасида инвестицияларни жалб этиш ва ушлаб туришдан ҳам давлат, ҳам инвесторлар ва жамият манфаатдор эканликлари кўрсатилган. Буни шу билан изоҳлаймизки, инвестициялар ҳажмининг ошиши ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ошириш асносида давлат ва жамият учун фойдалидир. Яъни солиқ базаси ва солиқ тўловчилар доираси кенгайиши ҳисобига солиқ тушумлари ошиб боради. Ўз навбатида капитал эгаси ҳисобланган инвестор учун капитал ҳаракати ва сафарбар қилиниши солиқ юки тобора пасайиб бораётган ҳудуд юқорироқ даражада фойда келтиради.

Корхоналарда солиқ мажбуриятларини бошқаришда солиқларни оптималлаштиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Бунда солиқларни оптималлаштириш методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деб

ўйлаймиз. Солиқ мажбуриятларини бошқаришда солиқларни оптималлаштириш усуллари қуйидаги расмда келтирилган (11-расм).

Солиқларни оптималлаштиришда муносабатларни алмаштириш методининг моҳияти шундаки, корхона ўзининг контрагентлари билан хўжалик операцияларини юридик жиҳатдан расмийлаштириш жараёнида қабул қилинган қарорларнинг солиқ оқибатларини ҳисобга олган ҳолда фуқаролик-ҳуқуқий нормани танлайди. Бошқа сўз билан айтганда, бир хўжалик ҳуқуқий муносабатлари солиқ ставкаларининг ошиши натижасида

11-расм. Солиқ мажбуриятларини бошқаришда солиқларни оптималлаштириш методлари²⁶

солиққа тортиш кўрсаткичлари ҳам ўзгаради. Натижада корхона ҳуқуқий муносабатларда деярли бир хил, лекин солиққа тортишда имтиёзли режимга эга бўлишга ҳаракат қилади. Яъни бунда хўжалик операцияларининг иқтисодий моҳияти ўзгаришсиз қолади. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, ҳуқуқий муносабатларда комплекс ҳуқуқ ва мажбуриятлар шартномалар тузиш жараёнида ноқонуний ҳатти-ҳаракатлар қисқартиришга ҳаракат қилинади.

Мисол учун Ўзбекистон солиққа тортиш амалиётида маҳсулотларни экспортга сотиш бўйича шартномалар тузишга ўтиш маҳсулотларни экспортга сотиш бўйича белгиланган солиққа тортиш режимига мос келади

²⁶ Элмирзаев С., Қурбанқулова Н. Ўзбекистонда солиқ менежментини ривожлантириш истикболлари. – Т.: “Тамаддун”, 2013. – 164 б.

ва қўшилган қиймат солиғига тортиш бўйича 0% лик ставка қўлланилишига олиб келади.

Асосий воситалар бўйича савдо-харид шартномаларини алмаштириш бўйича лизинг шартномаларини қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки лизингга берилган асосий восита лизинг олувчининг балансида акс этади. Натижада корхона лизингга берилган объект бўйича лизинг тўловлари бўйича тушумга эга бўлади, мол-мулк солиғи бўйича харажатлари қисқаради.

Корхонанинг меҳнатга ҳақ тўлаш тизими бўйича сиёсатидан келиб чиққан ҳолда иш натижалари бўйича ҳар хил рағбатлантирувчи мукофотларни тартибга солиш (алмаштириш) жараёнида тўланадиган мукофот суммалари харажатларини фойда солиғига тортиш жараёнида қайта қўшилишини инобатга олиш мақсадга мувофиқ.

Муносабатларни тақсимлаш методи алмаштириш методи каби фуқаролик ҳуқуқида аниқ мақсадлилиқ тамойилига асосланади, лекин мазкур ҳолатда бир хўжалик муносабатини алмаштириш кўзда тутилмайди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, оддий хўжалик операциялари тизимида муносабатларни тақсимлаш мураккаб жараён ҳисобланади ва биринчи навбатда мустақил вазифаларни белгилаш орқали амалга оширилади.

Масалан, бинони реконструкция қилиш бўйича операцияларда реконструкция ва капитал таъмирлаш харажатларини тақсимлаш мақсадга мувофиқ. Бунда харажаталар асосий воситалар қийматининг ошишига сабаб бўлади ва соф фойда ёки корхонанинг бошқа активлари ҳисобига амалга оширилади. Маҳсулот таннархининг ошишига сабаб бўлади ва ўз навбатида фойда солиғи бўйича солиққа тортиладиган базани камайтиради.

Мулк бўйича савдо-харид шартномаларини тақсимлаш пайтида хусусий савдо-харид шартномаси ва информацион-консултатив хизмат кўрсатиш шартномаси суммаси, бунда иккинчи шартнома бўйича тўланган сумма бир вақтнинг ўзида маҳсулот таннархига киритилади. Натижада, мулк қиймати камаяди ва ўз-ўзидан мол-мулк солиғи суммаси ҳам камаяди; хизмат

кўрсатиш харажатлари амортизация сифатида бир неча йил давомида емас, балки фақат бир марта чегирилади.

Солиқ тўловларини кечиктириш методи солиқларни солиққа тортиш объекти пайдо бўлган вақтни ва календар даври (йил, чорак, ой)га боғлиқ равишда тўлаш муддатини узайтиришга асосланади.

Солиққа тортиш объектини тўғридан-тўғри қисқартириш методи операцияларни ёки мулкни солиққа тортиладиган объект қаторидан чиқаришни ўзида акс эттириб, корхона хўжалик фаолиятига салбий таъсир кўрсатмайди. Бунда қуйидагилардан фойдаланиш мумкин:

- савдо-харид операцияларини такомиллаштириш пайтида солиққа тортиш объектини қисқартириш ва товар (иш, хизмат)лар нархини ошириш (камайтириш);

- мол-мулк солиғи бўйича солиққа тортиш объектини инвентаризация ўтказиш йўли билан, физик жихатдан яроқсиз ёки маънавий жихатдан ескирган мулкларни ҳисобдан чиқариш орқали қисқартириш;

- солиққа тортиладиган мулк қийматини қайта баҳолаш ўтказиш орқали қисқартириш;

Солиқ мажбуриятларини тақсимлаш методида эса корхонада асосий солиқ тўловлари бўйича махсус жавобгарлик белгиланади. Бунда ташкил этилган жавобгарликдан келиб чиққан ҳолда фискал босимни камайтиришга ҳаракат қилинади. Мазкур солиқ ажратмаларини камайтириш усулини амалга ошириш учун солиқларни режалаштиришдан фойдаланилади.

Иқтисодиёт тармоқлари ва солиқ тўловчилар гуруҳлари бўйича қонуний ўрнатилган имтиёзлар ва преференциялардан фойдаланиш методи алоҳида солиққа тортиш режимлари ўрнатилган, давлат аҳамиятига эга бўлган иқтисодий ўсишни ва мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлайдиган алоҳида соҳалар, фаолият турлари (қишлоқ хўжалиги, телекоммуникация, илм-фан ва тажриба-конструкторлик ишлари), солиқ тўловчиларнинг алоҳида гуруҳлари (кичик бизнес ташкилотлари, махсус

битимлар асосида фаолият юритувчи инвесторлар), алоҳида ҳудудлар (эркин индустриал-иқтисодий зоналар), ижтимоий масалаларни ҳал қилишда қатнашувчи ташкилотлар (ногиронларни иш билан таъминлаш, нотижорат ташкилотларига ва спорт мусобақаларини ўтказишга ҳомийлик ёрдамларини кўрсатиш); экспортга йўналтирилган корхоналар ва бошқа субъектлар учун фойдали ҳисобланади.

Савдони бошқариш ёки корхона бошқарув қарорларини қабул қилиш маркази юрисдикциясини алмаштириш методида мустақил юридик шахс сифатида ўзининг ишлаб чиқариш қувватларини имтиёзли солиқ режимларидан келиб чиқиб жойлаштиради.

Юқорида санаб ўтилган методлар анчайин фарқли (бир-бирига ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлмаган) ва қисқа муддатли. Солиқларни оптималлаштиришнинг бундай методларини танлаш корхонанинг ўз олдига қўйган мақсади (сотиш, фойда ва бошқа кўрсаткичларнинг ўсиши)га еришишида самаралидир. Бу жараён оралиқ вақтлар давомида харажатларни камайтириш ҳисобига корхонанинг узоқ муддатли иқтисодий ўсишини ва молиявий барқарорлигининг келажагини таъминлайди.

3.3. Корхоналарда солиқ мажбуриятларини бошқаришни такомиллаштириш йўллари

Корхоналарда солиқ мажбуриятларини бошқаришда солиқларни бюджетлаштириш алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади. Корхоналарда солиқ менежментида режалаштирилаётган давр учун солиқ тўловлари суммаларини режалаштириш, яъни бюджетлаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Солиқли бюджетлаштиришсиз корхона умумий бюджетининг самарадорлиги ва реаллигини таъминлаш анча мураккабдир.

Солиқни бюджетлаштириш корпоратив солиқларни режалаштириш, тартибга солиш ва назорат, шунингдек хўжалик субъектида солиқ оқимларини оптималлаштиришнинг жамланган усулининг натижавий қисми бўлиб ҳисобланади. Солиқни бюджетлаштириш солиқ фойдасини юқори

даражада олиш мақсадида солиқ даромадлари ва харажатлари доирасида қабул қилинган қарорлар самарадорлигидан келиб чиққан ҳолда оптимал қарорларни танлашга асосланган. Солиқни бюджетлаштиришнинг якуний мақсади корхонанинг узок муддатли молиявий барқарорлигини таъминлаш ҳисобланади. Корпоратив солиқни бюджетлаштириш корхонада ишлаб чиқилган солиқ бюджетида акс этиши лозим.

Ташкилот солиқ бюджетида солиқларни оптималлаштириш натижалари жамланади. Бундай солиқ бюджетининг модели, унинг структураси ва қабул қилиниши мумкин бўлган бошқарув қарорлари аниқ акс этирилиши лозим.

Солиқ бюджетида корхонанинг кутилаётган барча солиқли даромадлари ва харажатлари акс этирилади, солиқ оқимларини бошқариш умумий солиқли натижаси аниқланади ва солиқларни оптималлаштириш чора-тадбирларини давом еттириш ёки бошқа вариантларини кўриб чиқиш ҳақидаги мақбул қарорлар белгилаб олинади. Солиқ бюджети солиқларни оптималлаштириш ва солиқлар тўлов календарини тузиш, корхонанинг молиявий оқимларини оптималлаштириш ва уларни самарали бошқариш учун ташкил этилиши керак. Таҳлилий солиқ бюджети бюджетни режали (оптималлаштирилган) бюджет билан таққослаганда муҳимлиги ундан кам емас. У режали солиқ бюджетининг режалаштирилган параметрларини таҳлил қилиш учун ва ижросини назорат қилиш учун зарур бўлиб, шунингдек хатоларни аниқлаш, қайта ҳисоб-китоб қилиш ва уларни бартараф этиш учун ҳам ўзига хос ҳужжатдир. Корпоратив солиқ бюджетини тузиш мураккаб жараён бўлиб, кўплаб иқтисодий, молиявий ва солиқ параметрлари, шунингдек солиқ сиёсати хусусияти ва ундаги қарама-қаршиликлар билан боғлиқ. Бутун молиявий-хўжалик фаолияти ҳақидаги режа, ҳисобот ва тезкор маълумотлар, тузилган шартномалар, ҳар бир солиқ тури бўйича режалаштирилган солиқ ҳисоб-китоблари ва тўловлари ҳажмлари, корхонанинг давлат бюджети олдидаги тахминий мажбуриятлари (қайта ташкил этилган ҳолатдаги мажбуриятлар ҳам) бўлиши лозим. Ана шунда

солиқни бюджетлаштириш бўйича корхона ўз олдига қўйган мақсад бўйича молиявий самарага эга бўлади.

Бундай хусусият билан корхона солиқ бюджети оптималлаштирилган муқобил асосда натижавий характерга эга бўлиб, солиқ даромадлари (солиқлардан қилинган иқтисод) ва ташкилот харажатлари (солиқ менежментини, солиқларни режалаштириш, оптималлаштириш ва ички солиқ назоратини ташкил этиш билан боғлиқ харажатлар)дан келиб чиққан ҳолда солиқ фойдаси ҳажмини максимал даражада ошириш ва ундан самарали фойдаланишда гавдаланади.

Корхоналарда солиқ бюджети зарурий чора-тадбирлардан келиб чиққан ҳолда бир ойда, чорақда, йилда бир марта, ўрта муддатли келажак учун солиқ менежери томонидан тузилиши ва таҳлил қилиб борилиши шарт. Мазкур ҳужжат ҳисобот характерига эга емас ва корхонада ички фойдаланиш ички бошқарув учун олдиндан белгиланади ҳамда корхонанинг тижорат сирини ҳисобланади.

Корхона солиқни бюджетлаштириш жараёнида ҳар бир тўланадиган солиқ кесимида ёки солиқ гуруҳлари (масалан, харажатларга киритиладиган солиқлар бўйича алоҳида бюджет, егри солиқлар бўйича алоҳида бюджет ва бошқалар) бўйича алоҳида бюджет тузиш мумкин. Холдинг типигаги йирик компаниялар учун солиқ бюджетини ҳар бир таркибий қисм бўйича тузиш мақсадга мувофиқ ва умумий солиқ бюджети бутун консолидациялашган гуруҳлар мақсадига хизмат қилади. Солиқ бюджетини тузиш тўғрисидаги қарор корхоналарнинг фаолият турлари ва кўламини ҳисобга олган ҳолда қабул қилинади.

Корпоратив солиқни бюджетлаштириш солиқларни, солиқ тўловларини ва солиқ қарзларини ҳисоблашни ўз ичига олувчи бюджетлаштириш билан чамбарчас боғлиқ.

1. Солиқ ҳисоблашмаларини (ҳисоб-китобларини) бюджетлаштириш. Режалаштирилаётган давр учун солиқларнинг ҳисоб-китоблари учун куйидаги зарурий маълумотлардан фойдаланилади:

- солиққа тортиладиган базаларни ҳисоб-китоб қилиш учун зарур бўлган режалаштирилган кўрсаткичлар (майдон, ходимлар сони, ходимларга харажатлар, қўшилган қиймат, солиққа тортиладиган фойда ва шу кабилар);

- солиқ қонунчилиги (унинг ўзгариши, солиққа тортиш объектининг ўзгариши, солиқ базаси ҳисоб-китоби тартиби, солиқ ставкалари, солиқларни тўлаш тартиби ва муддати, солиқ имтиёзлари ўзгариши);

- бошқа маълумотлар (қайта таркибий тузилиш ҳақидаги розилик, қайта ташкил этилишдаги қарздорликни қоплаш графиги, қайта таркибий тузилиш графиги, пеня ва жарималарни қоплаш графиги ва шу кабилар).

Ҳисобланадиган солиқлар ва мажбурий ажратмаларнинг ҳисоб-китоби умумий кўринишда қуйидаги формула бўйича амалга оширилади (3.1):

$$Ш_{ис-н} = (СБ_{ҳис-н} - СБ_{сол.ҳ-нмайдиган}) * СС - С_{имт} \quad (3.1)$$

Бу ерда: $Ш_{ис-н}$ – ҳисобланган солиқ;

$СБ_{ҳис-н}$ – ҳисобланган солиққа тортиладиган база;

$СБ_{сол.ҳ-нмайдиган}$ – солиқ ҳисобланмайдиган база;

$СС$ – солиқ ставкаси;

$С_{имт}$ – солиқ имтиёзлари.

2. Солиқ тўловларини бюджетлаштириш. Солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича ҳисоб-китоблар амалга оширилгандан сўнг ташкилот айланма маблағлари ҳаракати бюджетини тузиш ва бюджет билан ҳисоб-китоблар графигини тузиш учун солиқ тўловлари ҳисоб-китоби амалга оширилади.

Солиқлар ва уларга тенглаштирилган мажбурий ажратмалар тўловлари қуйидаги формула бўйича ҳисобланиши лозим (3.2):

$$С_{т} = Ш_{ис-н} - С_{бўнак (т0)} + Т_{қ.ш.қ (пеня, штраф)} + С_{бўнак (т1)}, \quad (3.2)$$

бу ерда, $С_{т}$ – солиқлар ва уларга тенглаштирилган мажбурий ажратмалар бўйича тўловлар;

$Ш_{ис-н}$ – ҳисобланган солиқлар ва мажбурий ажратмалар;

$C_{\text{бўнак}}(t_0)$ – ҳисоб-китоб қилинаётган давр учун тўланган бўнақлар;

$T_{\text{кк}}$ (пеня, штраф) – қайта шаклланган қарздорлик (ш.ж., пеня, штрафлар)ни коплаш графигига мувофиқ тўловлар;

$C_{\text{бўнак}}(t_1)$ – келгуси даврлар ҳисобига бўнақ тўловлари

3. Солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича қарздорликни бюджетлаштиришда пул маблағлари ҳаракатининг прогноз балансини тузиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади (3.3):

$$K = K_0 + Ш_{\text{ис-н}} - T_{\text{к.ш.к}} (\text{пеня, штраф}) - C_T \quad (3.3)$$

бу ерда, K – ҳисобот даври охирига солиқлар бўйича қарздорлик;

K_0 – ҳисобот даври бошига солиқлар бўйича қарздорлик;

$Ш_{\text{ис-н}}$ – ҳисобланган солиқлар;

$T_{\text{к.ш.к}}$ (пеня, штраф) – қайта шаклланган қарздорлик бўйича тўловлар;

C_T – солиқлар ва уларга тенглаштирилган мажбурий ажратмалар бўйича тўловлар.

Олинган натижалар бевосита ўтган йилги ҳолат билан таққосланади ва солиқларни бюджетлаштиришнинг аҳамияти баҳоланади.

Ташкилот ҳисоб сиёсатини солиқларни қонун доирасида камайтириш имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш солиқларни оптималлаштириш усуллари билан бири саналади. Шу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ҳозирги кунда кўплаб мамлакатларда компанияларнинг солиқларни қонун доирасида камайтиришга қаратилган сиёсатлари ташкилот солиқ сиёсати деб қаралади ва бунда бевосита ташкилот солиқ сиёсати солиқ ҳисобини самарали ташкил этишга ҳам қаратилади. Бу жараён солиқ ҳисоб-китобларини бирламчи кузатувга олиш, қиймат ўзгаришини инобатга олиш (масалан, асосий воситалар қайта баҳоланиши), қонунчиликдаги энгилликлар ва ўзгаришларга эътибор қаратишда намоён бўлади.

Хусусан, АҚШ, Франция ва Россия Федерацияси мамлакатларида солиқ ҳисобини юритишга масалалар бўйича ташкилот солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда солиққа тортишга доир қонунчилик ҳужжатлари доирасида

бир неча вариантлар ўрганиб чиқилади ва ўзаро солиштириш орқали энг мақбули танланади. Хўжалик субъекти фаолиятида солиқ ҳисобини, умуман ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишда кўп вариантликдан фойдаланиш асосида ташкилот солиқ сиёсатини ташкил этиш солиқларни оптималлаштиришга хизмат қилади. Солиқларни оптималлаштириш нуқтаи назаридан ҳисоб сиёсатини ташкил этишда асосий воситалар ва айланма маблағлар ўртасидаги чегарани белгилаш ва ҳисобга олиш; ишлаб чиқаришга йўналтириладиган товар-моддий захираларни баҳолаш методларидан энг афзалини танлаш ва моддий ресурслар ҳақиқий таннархи ҳисоб-китобини аниқлаш; асосий воситаларга амортизация ҳисоблаш усуллари ва ҳоказолар эътиборга олинади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатимизда ҳам компаниялар солиқ сиёсатини янада кенгроқ йўлга қўйиш солиқ менежментини ташкил этиш жараёнининг асосий тартибга солувчиси ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда дивиденд сиёсатини шакллантириш жараёнида солиқларга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Умуман дивиденд сиёсатига бағишланган кўпгина назарий тадқиқотларда энг кенг тарқалган дивидендлар мустақиллиги назарияси, дивидендларнинг маъқуллиги назарияси, дивидендларни минималлаштириш назарияси, дивидендларнинг сигналли назарияси акциядорлар таркибига дивиденд сиёсатининг мос келиши дивиденд сиёсати назарияси каби назариялар эътироф этилади.

Бундан кўришиб турибдики, акционерлик жамиятларида, дивидендлар тўлаш, умуман фойдани тақсимлаш жараёнида солиқларга алоҳида эътибор қаратиш солиқ тўловчилар учун ижобий аҳамият касб этади.

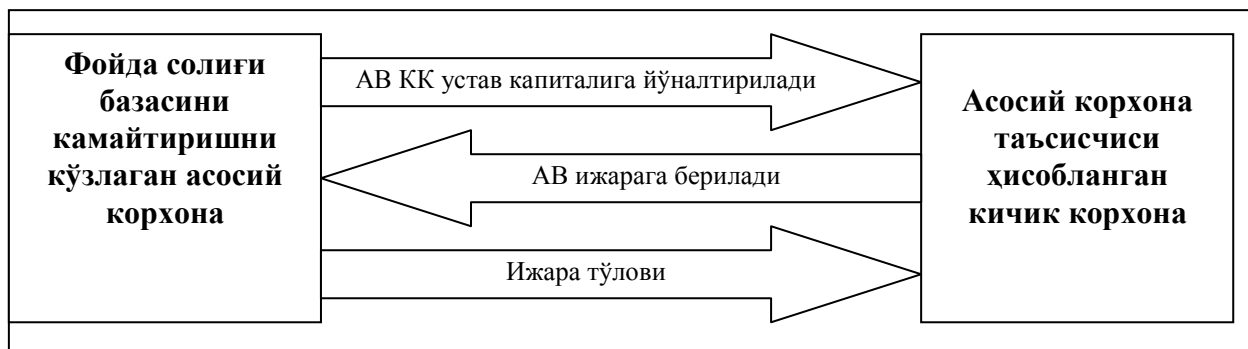
Аввалги параграфларда қисқача тўхталганимиздек шартномавий муносабатлар корхоналар миқёсида солиқларни бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Шундан келиб чиққан ҳолда, айрим мисоллар билан танишиб чиқамиз.

Ягона солиқ тўлови тўловчиси ҳисобланган воситачилик фаолияти билан шуғулланувчи микрофирма асосий восита ҳисобланган техниканинг олди-сотди жараёнида иштирок етмоқда. Техниканинг харид қиймати 696000 сўм (шу жумладан, қўшилган қиймат солиғи – 116000 сўм), сотиш қиймати 940000 сўм (шу жумладан, қўшилган қиймат солиғи – 156667 сўм). Микрофирма ҳисобрақамига 100 фоизлик олдиндан тўлов, яъни 940000 сўм 20 июнда келиб тушган. Микрофирма ва техника сотиб олиш бўйича буюртма берган корхона ўртасидаги шартномага асосан микрофирма олдиндан тўлов амалга оширилгандан сўнг 12 иш куни мобайнида техникани корхонага етказиб бериши лозим. Бунда техникани белгиланган муддатнинг июл ойидаги даврида етказиб бериш микрофирма учун ижобий ҳолат ҳисобланади. Чунки микрофирма ва кичик корхоналар учун қўшилган қиймат солиғи бўйича ҳисобот даври чорак ҳисобланади ҳамда қўшилган қиймат солиғи ҳисоб-китоби ва уни тўлаш ҳисобот давридан кейинги ойнинг 25-санасига қадар амалга оширилади. Юқоридаги келтирилган ҳолатга қайтадиган бўлсак, микрофирма 3 июл санасида техникани етказиб берса, айнан шу санада қўшилган қиймат солиғи бўйича 116000 сўм ҳисобга, шу билан бирга бюджет билан қўшилган қиймат солиғи бўйича ҳисоб-китобда 156667 сўм ҳисобга олинади ҳамда 40667 сўм (156667 сўм – 116000 сўм) қўшилган қиймат солиғи бўйича тўлов 25 октябрга қадар амалга оширилади. Натижада воситачи корхона қўшилган қиймат солиғи бўйича 40667 сўмлик айланма маблағни ўз ихтиёрида бир чорак давомида сақлаб қолишга еришмоқда. Агарда воситачи корхона техникани белгиланган муддатнинг июн ойидаги қисмида етказиб берганида бюджет билан қўшилган қиймат солиғи бўйича мажбурият, яъни 40667 сўм 25 июл санасига қадар амалга оширилиши лозимлиги келиб чиқарди.

Амалиётда кўплаб корхоналар балансида бошланғич қиймати бўйича тўлиқ ескириш ҳисоблаб бўлинган, яъни баланс қиймати нолга тенг бўлган асосий воситалардан фойдаланиш кўзга ташланади. Бундай ҳолатда корхона томонидан мазкур асосий воситани шу корхона томонидан таъсисчи

сифатида иштирок этаётган кичик корхонага асосий восита қийматини қайта баҳолаган ҳолда улуш сифатида кичик корхона устав капиталига киритиш, кейин эса уни ижарага олиш фойда солиғи базасини камайтиришда муҳим аҳамият касб этади. Бу жараёнда шуни ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, ижарага олинаётган асосий воситаларнинг ижара қиймати бўйича ҳеч бир чегара белгиланганмаган.

Масалан, корхона томонидан таъсисчи сифатида хизмат кўрсатувчи кичик корхона ташкил этилган. Асосий корхона баланс қиймати нолга тенг бўлган автомобилни баҳолаш ташкилотларини жалб этган ҳолда 100 минг сўмга қайта баҳолаб, ўзининг устав капиталини ошириш ҳақида қарор қилган кичик корхонага (“қарор қилган” - қўштирноқ ичида) улуш сифатида киритмоқда ва ўз навбатида 300 минг сўмга ижарага олмоқда. Натижада корхонанинг айнан шу автомобил бўйича операцияларини амалга ошириш якунида фойда солиғи базаси 300 минг сўмга камаймоқда. Корхонанинг ижарага берувчи кичик корхонанинг таъсисчиси эканлигидан келиб чиққан ҳолда тўланаётган 300 минг сўмнинг маълум бир қисми корхонага яна қайтиб келади. Бу ҳолатни қуйидаги расм яққолроқ кўрсатади (12-расм).

12-расм. Фойда солиғи базасини камайтириш мақсадида асосий воситалар ижарасининг йўлга қўйилиши²⁷

Навбатдаги масала ходимларнинг шахсий транспорт воситаларидан ёки бошқа буюмларидан фойдаланиш ва уларга компенсация тўлаш масаласи. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига асосан, ходимларнинг шахсий

²⁷ Элмирзаев С., Курбанкулова Н. Ўзбекистонда солиқ менежментини ривожлантириш истикболлари. – Т.: “Тамаддун”, 2013. – 164 б.

транспорт воситаларидан ёки бошқа буюмлардан фойдаланганлик учун Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган меъёрлар доирасидаги компенсациялар фойда солиғи базасини камайтиради. Ўз навбатида ходимга меъёр доирасида тўланган компенсациялардан жисмоний шахслар даромад солиғи, ягона ижтимоий тўловга ва фуқароларнинг Пенсия фондига мажбурий суғурта бадаллари ундирилмайди. Мазкур ҳолат корхонанинг ходимлар билан келишилган ҳолда иш ҳақини пасайтириш ва компенсация тўловларини жорий этиш орқали бугунги кунда корхоналар зиммасига тушаётган солиқ юқининг асосий қисмини ташкил этаётган солиқларга тенглаштирилган тўловлардан бири ягона ижтимоий тўловни қонун доирасида камайтириш имконини беради.

Холдинглар ташкил этиш орқали солиқларни камайтириш. Бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи ёки фаолият соҳаси ўзаро боғлиқ корхоналар ўртасида холдинг компаниялар ташкил этиш ва фаолиятни ривожлантириш асносида нарх шаклланиши орқали солиқларни қонун доирасида камайтириш имконияти юзага келади. Яъни бу жараёнда бир таркибий структурада товарларни арзон нархларда етказиб бериш ва асосий корхона томонидан кўриладиган юқори фойда ҳомийлик ёрдамлари сифатида қайта тақсимланиши натижасида бошқа корхоналарнинг ҳам фойда олишларини ташкил этиш лозим.

Дивиденд орқали солиқларни камайтириш. Юридик шахснинг муассислар (иштирокчилар) таркибидан чиқилаётганда (чиқарилаётганда), шунингдек тугатилаётган юридик шахснинг мол-мулки унинг муассислари (иштирокчилари) ўртасида тақсимланаётганда устав фондига (устав капиталига) ҳисса доирасида олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулк хуқуқлар) солиққа тортилмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда йил якунлари бўйича олинадиган фойдани улуш сифатида қолдириш ва кейинчалик муассислар таркибидан чиқиш ҳолатлари дивидендларга тўлов манбаида солинадиган солиқни тўлашдан озод қилади. Бу ҳолат таъсисчининг корхона мол-мулкида ўз улушини камайтириши орқали ҳам намоён бўлиши мумкин.

Лизинг амалиёти орқали солиқларни камайтириш. Асосий воситаларни лизингга олиш орқали мол-мулк солиғи базасини камайтириш мумкин. Чунки лизингга олинган мол-мулкнинг қиймати лизинг шартномаси амал қиладиган муддатга солиқ базасидан чегирилади. Бундан ташқари юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи базаси суммаси ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш мақсадида олинган лизинг объекти қийматининг ўрнини қоплашга, тегишли солиқ даврида ҳисобланган амортизацияни чегирган ҳолда йўналтириладиган маблағлар суммасига камайтирилади. Бу ўз навбатида юридик шахслар фойда солиғининг камайишига хизмат қилади.

Таркибий бўлинмалар яратиш орқали солиқларни камайтириш. Соддалаштирилган тартибда солиқ тўлаши мумкин бўлган микрофирма ёки кичик корхона ташкил этган ҳолда ўзига тегишли баланс қиймати нолга тенг бўлган асосий воситаларни устав капиталига йўналтириш ҳамда устав капиталига қўйилган асосий воситани ижарага олиш солиқларни камайтиришнинг бир воситаси бўлиб ҳисобланади. Бунда солиққа тортиладиган фойда аниқланиш жараёнида ижара харажатлари тўлалигича харажат сифатида чегирилади. Иккинчи томондан, микрофирма ёки кичик корхона олинган ижара ҳақидан даромад олади ва фойда солиғига нисбатан пастроқ ягона солиқ тўлови тўлайди. Фойда солиғи базасини камайтириш ҳисобига тежалган солиқ ва тўланган ягона солиқ тўлови ўртасидаги фарқ солиқ бўйича тежалган суммани акс эттиради.

Ходимларнинг буюмларини ижарага олиш орқали солиқларни камайтириш. Ходимлар буюмларини ижарага олиш бўйича қонунчилик асосида бирор бир меъёр белгиланмаган. Шундан келиб чиққан ҳолда ходимга тўланадиган меҳнат ҳақини камайтирган ҳолда, ходимнинг кундалик фойдаланадиган буюмлари (масалан, ноутбук компютери) ижарасини йўлга қўйиш ҳам ҳам фойда солиғи бўйича, ҳам ягона ижтимоий тўлов бўйича энгилликни юзага келтиради.

Яна дивиденд орқали солиқларни камайтириш. Агарда акционерлик жамияти йилни юқори фойда билан якунлаши кутилаётган бўлса ҳамда акционерлик жамиятида ходимлар ҳам акция эгалари ҳисобланса, иш ҳақини ёки мукофотларни камайтирган ҳолда асосий эътиборни дивиденд олишга қаратиш мақсадга мувофиқ. Чунки, жисмоний шахслар даромад солиғи ставкасига нисбатан дивидендлардан тўлов манбаида ундириб қолинадиган солиқ ставкаси пастроқ. Бундан ташқари олиниши лозим бўлган дивидендларга нисбатан мажбурий суғурта бадаллари, ягона ижтимоий тўлов ҳисобланмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда кўйида “Махсустемирбетон” акциядорлик жамиятида амалиётга жорий этилган дивиденд схемаси орқали солиқларни минималлаштириш амалиётини кўриб чиқамиз (5-жадвал).

5-жадвал

“Махсустемирбетон” акциядорлик жамиятида 2013 йилда акциядорларга мукофот сифатида берилиши кутилаётган суммани дивидендга йўналтириш орқали солиқларни минималлаштириш схемаси²⁸

ҳар миллион сўм бўйича

Мукофот бўйича ҳисобланиши лозим бўлган солиқлар ва мажбурий ажратмалар	ЯИТ (25%)	250000
	ЖШДС (юқори шкала 22%)	220000
	Пенсия фондига мажбурий суғурта бадали (6%)	60000
Дивиденд бўйича ҳисобланган солиқ	10%	100000
АК ихтиёрида қолдирилган сумма	X	250000
Ходим ихтиёрида қолдирилган сумма	X	165000

Келтирилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Махсустемирбетон” акциядорлик жамиятида 2013 йил якунида акциядор ходимларга мукофотлар тарзида тўланиши кутилган маблағларни дивидендга йўналтириш натижасида ҳар 1 миллион сўмлик дивиденд бўйича 250 минг сўмдан ягона ижтимоий тўлов суммаси жамият ихтиёрида қолдирилган. Шунингдек мазкур амалиёт натижасида мукофотларга ҳисобланиши лозим

²⁸ Корхона ҳисоботлари асосида тайёрланди.

бўлган жисмоний шахслар даромад солиғи ўрнига дивиденд солиғи ҳисобланган ва ҳар 1 миллион сўмлик дивиденд бўйича жисмоний шахслар даромад солиғи ва дивиденд солиғи ўртасидаги тафовут сифатида 120 минг сўм маблағ акциядор ҳисобланган ходимлар ихтиёрларида қолишига еришилган. Бундан ташқари ҳар миллион сўм бўйича 60 минг сўм пенсия фондига мажбурий суғурта бадаллари ҳам ҳисобланмаган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 15 майдаги “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф етиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида асосан 2015 йилнинг 1 июлидан яқка тартибдаги тадбиркорларга, фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир ёлланган ишчи учун бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизи миқдорида суғурта бадали ва яқка тартибдаги иш берувчи тадбиркор учун белгиланган солиқ ставкасининг 30 фоизи миқдорида солиқ тўлаш шарти билан бир нафардан уч нафаргача ишчини ёллаш ҳуқуқи берилади. Шунингдек, яқка тартибдаги тадбиркорлар касб-ҳунар коллежи битирувчиларини ишга ёллаган ҳолатда коллежни битиргандан бошлаб ўн икки ой мобайнида ёлланма ишчилар учун белгиланган солиқдан озод етилади. Мазкур жиҳатдан фойдаланиш яқка тартибдаги тадбиркорлик субъектлари фаолиятини кенгайтиришда алоҳида муҳим аҳамият касб етади.

Шу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш режимига ўтиш учун асосий мезон сифатида ишчилар сонининг белгиланиши кичик бизнес субъектларининг меҳнат ресурсларидан кенгроқ фойдаланиш имкониятини пасайтирмақда. Бундан ташқари кичик бизнес соҳасининг аҳоли бандлиги даражасини оширишда муҳим аҳамият касб етишига эътибор қаратадиган бўлсак, ягона солиқ тўловида ўтиш мезонининг бундай белгиланиши ўз-ўзидан мамлакатимизда бандлик даражасининг янада ўсишига тўсқинлик қилмоқда. Ягона солиқ тўловида ўтиш учун мезон сифатида устав капитали миқдорини белгилаш

мақсадга мувофиқ. Бунда биринчи навбатда хўжалик субъекти ўз маблағларидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Иккинчидан, янги иш ўринларини очиш учун имконият яратилади ва бу ўз навбатида жисмоний шахслар даромад солиғи тушумларининг янада ўсишига хизмат қилади.

3-боб бўйича хулосалар

1. Молиявий қонунчилик, хусусан солиқ қонунчилиги барқарор бўлган ҳолатда мамлакат иқтисодий ривожланиши барқарор бўлади. Солиқ қонунчилигининг барқарорлик ҳолатида корпоратив солиқ менежментини ташкил этишнинг самарадорлиги анча юқори бўлади, аксинча ҳолат, яъни солиқ қонунчилигининг тез-тез ўзгариб туриши унинг самарадорлик даражасини пасайтиради.

2. Мамлакатимизда солиқ қонунчилигини янада такомиллаштириш орқали шунга эришимиз керакки, солиқларнинг амал қилиши ҳар бир манфаатдор томон фаолияти ривожланишига хизмат қилиши лозим бўлсин.

3. Солиқ мажбуриятларини бошқаришда солиқларни оптималлаштириш методлари сифатида муносабатларни тақсимлаш методи, солиқ тўловларини кечиктириш методи, солиққа тортиш объектини тўғридан-тўғри қисқартириш методи, солиқ мажбуриятларини тақсимлаш методи кабиларни келтиришимиз мумкин.

4. Солиқни бюджетлаштириш корпоратив солиқларни режалаштириш, тартибга солиш ва назорат, шунингдек хўжалик субъектида солиқ оқимларини оптималлаштиришнинг жамланган усулининг натижавий қисми бўлиб ҳисобланади.

Хулоса

Магистрлик диссертация ишини ёзиш жараёнида қуйидаги хулосалар, таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Солиқларни режалаштиришни ташкил этиш орқали солиқларни қонун доирасида камайтириш имкониятларини қуйидагиларда кўришимиз мумкин бўлади:

- солиққа тортиш объекти бўйича (масалан, давлат лотерея ва облигацияларидан даромадлар, омонатлар бўйича фойзалар);

- солиққа тортиш субъекти бўйича (масалан, микрофирма ва кичик корхоналар учун инвестицион солиқ кредитининг амал қилиши);

- солиқларни ҳисоблаш ва тўлаш усули бўйича (масалан, кадастрли усулда солиқ тўлаш инфляция шароитида корхона учун фойдали ҳисобланади);

- солиққа тортиш тизимлари кўринишлари бўйича (масалан, акциялар, облигациялар ва банк депозитларидан даромадларни солиққа тортишда турли хил ставкаларнинг қўлланилиши);

- фаолиятни солиқ юки паст давлатларда ташкил этиш орқали солиқларни бутунлай камайтириш (оффшор зоналар орқали солиқларни камайтириш).

2. Солиқларни режалаштириш элементларини яхши билиш солиқларни камайтиришнинг барча усулларини муваффақиятли қўллаш имкониятини юзага чиқаради. Бунинг учун эса қонунчиликни мукамал даражада билиш талаб этилади. Шундан келиб чиққан ҳолда солиқларни режалаштириш элементлари сифатида қуйидагиларга эътибор қаратишимиз лозим:

- бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисобининг мувофиқлиги;

- солиқ имтиёзлари ва уларнинг шартномалар тузиш жараёнига таъсирини баҳолаш;

- ички солиқ назоратини режалаштириш;

- солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича тўлов календарини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

- имтиёзли солиқ режимлари (оффшор зоналар) қўлланиладиган соҳа ва ҳудудларни ўрганиш.

3. Солиқларни режалаштиришни ташкил этишда юқорида келтирилган солиқларни режалаштириш элементларининг ҳар бирини эътиборга олган ҳолда бир-бири билан ўзаро боғланган солиқ мажбуриятларининг пасайишини кафолатлайдиган қуйидаги босқичларга эътиборни қаратиш лозим бўлади:

- солиқларни стратегик режалаштириш;
- солиқларни жорий режалаштириш;
- солиқларни режалаштириш самарадорлигини баҳолаш.

4. Инвестицион фаолиятни ташкил этишда инвестор сифатида солиқлар билан боғлиқ қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

- солиқ рисклари бўйича ёндашув (позиция)нинг аниқлиги;
- солиқ қонунчилигининг ўтган йилларга нисбатан барқарорлигига;
- ҳақиқатда солиқларнинг ўзгариш еҳтимолига;
- солиқ юки даражасига.

5. Инвестицияларни амалга оширишда солиқ имтиёзларига алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, эркин иқтисодий зоналар, эркин савдо зоналари, эркин индустриал-иқтисодий зоналар фаолияти ташкил этилиш ҳолати ҳам жиддий таҳлил қилиб чиқиш солиқлар бўйича пул оқимларини самарали бошқаришга хизмат қилади.

6. Солиқларни режалаштириш амалдаги қонунчиликка кўра берилган имтиёз ва энгилликлардан корхоналарнинг самарали фойдаланишига, шунингдек солиқ қонунчилигининг такомиллашувига хизмат қилиши аниқланди. Солиқларни режалаштириш жараёнида режалаштириш элементлари, босқичлари, иштирокчилари, солиқларни режалаштиришни давлат томонидан чегаралаш усуллари белгилаб олинди.

7. Солиқ рискларининг юзага келиши корхоналар молиявий барқарорлиги пасайишига, жумладан давлат бюджети даромадларининг ўз вақтида

шаклланмаслигига олиб келиши аниқланди. Корхоналарда солиқ рисклари юзага келишининг олдини олишда ички солиқ назорати ўтказиш ёки солиқ маслаҳатчиларини жалб этиш алоҳида аҳамият касб этади, деган хулосага келинди.

8. Солиқ маслаҳатчилигининг солиқ тўловчилар молиявий барқарорлигини оширишдаги, солиқ органлари фаолият самарадорлигини ошириш ҳисобига давлат бюджети солиқли даромадларининг ўз вақтида шаклланишидаги, солиқли зиддиятларнинг олдини олишдаги, солиқ қонунчилигини такомиллаштиришдаги аҳамиятли жиҳатларидан самарали фойдаланиш мамлакат тараққиётида муҳим аҳамият касб этади.

9. Ҳар бир молия йилининг охирида солиқ қонунчилигига кўплаб ўзгаришлар киритилиши натижасида молия йилининг биринчи чорагида солиқ хатолари ва рискларининг юзага келиши кўпроқ кўзга ташланади. Бунинг олдини олиш учун давлат бюджети параметрларини кучга кириш муддатидан камида бир ой олдин матбуотда эълон қилинишини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

10. Агарда акциядорлик жамияти йилни юқори фойда билан яқунлаши кутилаётган бўлса ҳамда акциядорлик жамиятида ходимлар ҳам акциядор ҳисобланса, солиқ мажбуриятларини минималлаштириш мақсадида йил яқунлари бўйича мукофотларни дивидендга йўналтириш мақсадга мувофиқ. Чунки жисмоний шахслар даромад солиғи ставкасига нисбатан дивидендлардан тўлов манбаида ундириб қолинадиган солиқ ставкаси пастроқ. Бундан ташқари олинадиган дивидендларга нисбатан мажбурий суғурта бадаллари ва ягона ижтимоий тўлов ҳисобланмайди.

Юқоридаги хулоса ва таклифларимизни амалиётда қўллаш корхоналар молиясини самарали ташкил этишда солиқларни режалаштиришнинг аҳамиятли жиҳатларидан фойдаланиш имкониятларини юзага чиқаради, деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2008. – 40 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. Т.: «Адолат», 2010.
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т.: «Адолат», 2010.
4. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик-процессуал кодекси. Т.: «Адолат», 2010.
5. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т.: «Адолат», 2010.
6. Ўзбекистон Республикаси «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги Қонуни. 1997 йил 29 август. №ЎРҚ474-И
7. Ўзбекистон Республикаси «Солиқ маслаҳати тўғрисида»ги Қонуни. 2006 йил 21 сентябр. №ЎРҚ-55.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. 2008 йил 18 ноябр.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қуватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги 4058-сон Фармони. 2008 йил 28 ноябр.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони. 2008 йил 2 декабр.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1245-сонли Қарори. 2009 йил 22 декабр.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва

- давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1449-сонли Қарори. 2010 йил 24 декабр.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2012 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-1675-сонли Қарори. 2011 йил 30 декабр.
  14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2013 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-1887-сонли Қарори. 2012 йил 25 декабр.
  15. 1.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси-нинг 2015 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлар прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 2270-сонли Қарори. 2014 йил 4 декабр.
  16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 2015 йил 15 май.
  17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” фармони. 2015 йил 24 апрел.
  18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиётда хусусий мулк улушини ва аҳамиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. 2015 йил 28 апрел.
  19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига еришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги Қарори. 2010 йил 26 ноябр.
  20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тижорат банкларининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга йўналтириладиган узок

- муддатли кредитлари улушини кўпайтиришни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори. 2009 йил 28 июл.
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тижорат банклари молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. 2015 йил 6 май.
  22. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2005. – 90 б.
  23. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: «Ўзбекистон», 2009. – 56 б.
  24. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. // “Халқ сўзи” газетаси, 2009 йил 14 феврал.
  25. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 80 б.
  26. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 56 б.
  27. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Т.: «Ўзбекистон», 2011. – 48 б.
  28. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. – Т.: «Ўзбекистон», 2012. – 36 б.
  29. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – 72

- б.
30. Абдурахмонов О. Налоговые системы стран с переходной экономикой: Монография. – М.: Издательство «Палеотин», 2005. – 376 с.
  31. Адилов М. Тадбиркорлик фаолиятида солиқларни режалаштириш. – Т.: “НОРМА”, 2012. – 420 б.
  32. Элмирзаев С., Қурбанқулова Н. Ўзбекистонда солиқ менежментини ривожлантириш истиқболлари. – Т.: “Тамаддун”, 2013. – 164 б.
  33. Каримов А. Корпоратив бошқарув тизимида бухгалтерия ҳисоби ва аудит. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2008. - 152 б.
  34. Тошмуродова Б.Е. Солиқ муносабатларини оптималлаштириш. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2004. – 160 б.
  35. Тошмуродова Б.Е. Солиқлар воситасида иқтисодиётни бошқариш механизми. Монография. –Т.: «Янги аср авлоди», 2002. – 127 б.
  36. Тошмуродова Б.Е., Элмирзаев С. Корпоратив солиқ менежменти. – Т.: “Мумтоз сўз” – 2010. – 104 б.
  37. Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. – Т.: «Фан ва технологиялар маркази», - 2003. – 247 б.
  38. Аргинбаев К.М. Принятие решений в условиях неопределенности и риска. – Препринт. Новосибирск, 1993. 17 с.
  39. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. – М.: «Финансы и статистика», 1996. – 160 с.
  40. Владимирова М.П., Теунаев Д.М., Стажкова М.М.. Оффшоры инструмент международного налогового планирования. – М.: «Кнорус», 2005. -78 с.
  41. Глуценко В.В. Управление рисками. Страхование. – М.: НПЦ «Крылья», 1999. - 336 с.
  42. Гриффин Р., Пастей М. Международный бизнес. 4-е изд. / Пер. с англ. под ред. А. Г. Медведева. – СПб.: «Питер», 2006. – 1088 с.
  43. Евстигнеев Е.Н. Налоги и налогообложение. 2-е изд. – СПб.: «Питер», 2006. - 288 с.

44. Евстигнеев Е.Н. Основы налогового планирования. – СПб.: «Питер», 2004. – 288 с.
45. Иванова Н.Г. и др. Налоги и налогообложение. Схемы и таблицы. 2-е изд. – СПб.: «Питер», 2004. – 340 с.
46. Карасева И.М., Ревякина М.А. Финансовый менеджмент. – М.: «Омега-Л» 2008. - 335 с.
47. Козенкова Т.А. Налоговое планирование на предприятии. – М: «АиН», 1999. – 64 с.
48. Лапуста М.Г., Шаршукова Л.Г. Риски в предпринимательской деятельности. - М.: «ИНФРА-М», 1998. 224 с.
49. Малашихина Н.Н., Белокрылов О.С. Риск-менеджмент: учебное пособие. – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. - 320 с.
50. Петров А.В. Налоговая экономия: реальные решения. – М.: Издательство «Бератор-паблишинг», 2007. – 680 с.
51. Под ред. Иванова Ю.Б. Налогообложение: проблемы науки и практики – 2009. Монография. – Харьков: ФЛП Либуркина Л.М.; «ИНЖЭК», 2009. – 296 с.
52. Под. ред. Поршнева А.Г. Налоговый менеджмент. – М.: «ИНФРА-М», 2003. – 442 с.
53. Попов В.М., Ляпунов С.М., Касаткин А.А. Бизнес планирование: анализ ошибок, рисков и конфликтов. - М.: «КноРус», 2003. – 448 с.
54. Сердюков А.Э., Вылкова Е.С, Тарасевич А.Л. Налоги и налогообложение: Учебник для вузов. 2-е изд. – СПб.: «Питер», 2008. - 704 с.
55. Сидорова Е.Ю. Налоговое планирование: Курс лекций. – М.: «Экзамен», 2006. – 221 с.
56. Тихонов Д.Н., Липник Л.Г. Налоговое планирование и оптимизация налоговых рисков. – М.: «Альпина Бизнес Букс», 2004. – 259 с.
57. Федоров Б.Г. Англо-русский банковский энциклопедический словарь. – СПб.: «Лимбус Пресс», 1995. – 268 с.

58. Интернет сайтлари:

<http://www.lex.uz>

<http://www.press-service.uz>

<http://www.gov.uz>

<http://www.bfa.uz>

<http://www.soliq.uz>

<http://www.stat.uz>

<http://www.rambler.ru>

<http://www.institutiones.com>

<http://www.g20.org>

<http://www.imf.org>

<http://www.pnk.uz>

<http://www.palata-nk.ru>

<http://www.nalog-forum.ru>

<http://www.european-tax-adviser.com>